

Diglosní situace z hlediska genderu

Leeuwen-Turnovcova, Jirina van

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Leeuwen-Turnovcova, J. v. (2002). Diglosní situace z hlediska genderu. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 38(4), 457-482. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-55811>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Diglosní situace z hlediska genderu

JIŘINA VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ*

Institut für Slawistik, Friedrich-Schiller Universität Jena, SRN

Diglossia from the Point of View of Gender

Abstract: In this article the author discusses the development of some European speech communities – Czech, Russian, and German – using Ferguson's concept of diglossia. 'Diglossia' refers to a language situation in which a prestigious standard or 'high' variety of a given language exists alongside vernacular or 'low' varieties. The two varieties are linguistically related, but differ significantly. The former is typically used in formal speech domains and in writing, and the latter in all others. While there are no actual 'native' speakers of the 'high' variety, all members of the diglossic community are native speakers of one of the 'low' varieties. Taking into account socio-historical, cultural, and particularly gender aspects, the author examines the weak position the 'high' variety occupies in spoken Czech discourse. The author analyses the sources behind the diglossic situation of the Czech language and links them to the diminished status of the Czech elite (aristocracy, bourgeoisie) during the past two centuries and to the minor contribution Czech women have made to the acquisition of the 'high' variety within the family. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2002, Vol. 38, No. 4: 457-482

V této stati se zabývám vývojem některých evropských jazykových společenství, přičemž kladu důraz na jejich sociální a genderovou strukturu. Pojednávám zde především o jazykové situaci v Čechách, souvislosti, které líčím, jsou však obecnějšího rázu a jsou podstatné pro chápání fenoménu diglosie jako takového.

Pojmoslovný rámec¹

Pro diglosní situaci jsou podle Ch. Fergusona [1959] charakteristické dva druhy jazykových variet: (1) tzv. „high-variety“ – jazykový subsystém užívaný v hovoru především elitními/vzdělanými vrstvami v nespontánní, neprivátní, tematicky komplexní komunikaci

---

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Jiřina van Leeuwen, Institut für Slawistik, Friedrich-Schiller-Universität Jena, Ernst Abbé Platz 8, D-07743 Jena, SRN, e-mail: J.v.L@uni-jena.de

^{1/} V lingvistické literatuře se užívá řady polysémních nebo částečně se překrývajících termínů. Ani my se nevyhneme terminologické pestrosti. Výrazů „jazyk“, „varieta“, „subsystém“ a (eventuálně) „subkód“ budeme užívat ve smyslu toho, co se jinak nazývá „existenční formou jazyka“. Jde o jazykový subsystém, který se (v rámci daného diasystému) vyznačuje jistým množstvím vlastních fonémických, fonetických, morfémických a lexikálních rysů a jistě množství rysů sdílí s jinými subsystémy daného diasystému (dialekty, interdialekty atd.). Výrazu „styl“ užíváme do jisté míry neterminologicky. Míjíme jím obecně funkční, metakomunikativní a také autoreferenční aspekty jazykového projevu a s nimi i to, že forma jazykového projevu je také indikátorem sociokulturní příslušnosti mluvčího. Ne všichni mluvčí se o takovou indikaci vědomě či podvědomě snaží.

a orientovaný většinou směrem ke spisovnému jazyku (k tomuto subsystému se vztahuje můj termín „hovorový jazyk 1“) a (2) tzv. „low-variety“ – jazykový subsystém z funkčního hlediska komplementární, který je pro všechny mluvčí prostředkem spontánní, privátní, tematicky méně komplexní komunikace a není většinou orientován na standard (spisovný jazyk), zato je mateřskou varietou *všech* mluvčích daného jazykového společenství (k tomuto subsystému se vztahuje můj termín „hovorový jazyk 2“).²

Od publikování Fergusonovy statě jsou za klasické příklady diglosních situací považovány jazyková situace arabská s funkční komplementaritou nadregionálního moderního arabského standardu (vypracovaného v 19. století na archaické bázi klasické arabštiny Koránu) na straně jedné a jednotlivých regionálních dialektů na straně druhé, dále jazyková situace řecká, v níž se do konce sedmdesátých let 20. století užívalo „attické“ *katharevousy* ve funkci „high-variety“ (elaborována opět v průběhu 19. století) a tzv. *demotiki* jako jejího pendantu, tj. funkčně omezenější „low variety“. Za klasickou od té doby dále platí situace německy hovořícího Švýcarska se standardní, hlavně prozodicky a lexikálně zabarvenou *Neuhochdeutsch* jakožto „high-variety“ a nestandardní (v řadě funkčních oblastí ale značně elaborovanou) *Schwyzerdeutsch* jakožto „low-variety“. Ferguson popisuje i situaci francouzsko-kreolského Haiti s francouzštinou jako „high-variety“ a francouzskou kreolštinou jako „low-variety“. ³ Příkladem diglosní konstelace, ač ne zcela typické, je také česká jazyková situace se (spisovnou) *hovorovou češtinou* (hovorový jazyk 1) jako subsystémem formální, nespontánní, tematicky komplexní a neprivátní komunikace a *obecnou češtinou* (hovorový jazyk 2) ve funkci „low-variety“. ⁴

Vedle diglosních situací existují jazykové situace, v nichž je každý subsystém bez ohledu na jeho funkční komplexnost pro jistou skupinu mluvčích jazykem mateřským. Tyto situace budeme nazývat „dialektálními“ (Ferguson hovoří o konstelacích standardu a dialektu). ⁵ V rámci „dialektální“ situace se prvního subsystému – hovorového jazyka 1 – užívá polyfunkčně, tedy v tematicky komplexní i méně komplexní, rodinné i mimorodinné komunikaci. I tato varieta je orientována na spisovný jazyk, užívá se jí nadregionálně, její

^{2/} Srov. Ferguson (1959: 325n.).

^{3/} Všechny uvedené diglosní situace jsou ve skutečnosti mnohem složitější. Jednak proto, že se vždy jedná o situace dynamické, jednak proto, že v rámci daných konstelací existují další jazykové subsystémy, s nimiž je jedna z variet (nebo i obě) v kontaktu či konfliktu. Často jsou to elaborované standardy jiných národů/koloniálních jazyků (srov. roli francouzštiny jen jako vyučovacího jazyka některých oborů na arabských univerzitách nebo jako jazyka publicistiky v jednotlivých arabských zemích) nebo dialekty, které koexistují s prototypickou „low-variety“ (např. berberský dialekt). K arabské jazykové situaci srov. Mitchell [1982: 123 n.] a Glass, Reuschel [1992: 70 n.], k elaboraci řecké *katharevousy* srov. Browning [1995: 105 n.]. K typologii pidžinů a kreolských jazyků srov. Haarmann [2001: 268 n.].

^{4/} Jazyková situace na okrajových územích Čech a Moravy je komplexnější. Na snadnější přejímání hovorového jazyka 1 v severních oblastech Moravy mají vliv prestižní aspekty protikladu centra a periferie. Regionálně a sociálně mobilní moravští mluvčí se při patřičné jazykové průpravě zbavují stigma periferie tím, že přecházejí k hovorové češtině (a ne nutně k hovorovému jazyku vlastního regionálního centra). Jazyková adaptace je i tady zřejmě symbolickým výrazem aspirace na pozici jazykové elity v zemi. Srov. Krčmová [1999: 160 n.]. Podobné rysy nese jazykový vývoj v jistých oblastech Itálie, srov. Sobrero (1997: 49 n.).

^{5/} Terminologické rozlišování mezi „diglosními“ a „dialektálními“ konstelacemi navrhla ve svém pokusu o typologii diglosie M. Abdel-Al [1998: 5].

mluvčí patří (potenciálně) ke kulturní/společenské elitě dané komunity. Druhá mateřská varieta – hovorový jazyk 2 – má oproti tomu funkčně a většinou i regionálně omezený status a radius, její uživatelé nejsou prototypickými příslušníky elity.⁶ Tato situace existuje v řadě evropských zemí, např. ve francouzském, anglickém, německém nebo ruském jazykovém společenství.⁷ V posledním případě, kterým se budeme zabývat blíže, jsou reprezentanty jazykových subsystémů *ruskij razgovornyj jazyk* jakožto hovorový jazyk 1 a tzv. *gorodskoe prostorečie* mající funkci hovorového jazyka 2.⁸

„Diglosní“ a „dialektální“ jazykové situace se od sebe liší jednak svým funkčním rozvrstvením, jednak co se týče způsobu osvojování daných subsystémů. V obou případech existuje funkčně komplexnější varieta (hovorový jazyk 1) s vyšším společenským statutem, hodnocená jako prestižnější a orientovaná směrem ke standardu, a ta je zároveň produktem víceméne cilevědomé jazykové elaborace. V obou případech existuje další (i více než jedna) jazyková varieta (hovorový jazyk 2) s nižším funkčním statutem. Ta je výsledkem „přirozené“ (pozdolné, organické) standardizace ve smyslu Micklesena [1978: 437 n.]. Česká jazyková situace s atypicky silnou pozicí *obecné češtiny* svědčí podobně jako *Schwyz-zerdeutsch* o tom, že hovorový jazyk 2 má za jistých podmínek podíl na elaboraci směrem k polyfunkčnosti a stává se tak konkurentem tradičního hovorového jazyka 1.

Česká jazyková situace

Česká jazyková situace byla v minulosti díky slabému postavení hovorového jazyka 1 („hovorové češtiny“) považována za problematickou – hovorové češtiny užívalo a užívá jen malé množství mluvčích a ne vždy ve všech komunikačních situacích pro ni vymezených. Toho, že prakticky nedošlo k jejímu osvojení jakožto mateřského jazyka, si jazykovědci povšimli jen okrajově. Příčiny její slabé pozice v komunikaci byly většinou spatřovány v systémové archaičnosti normy „znovuzrozené“ humanistické češtiny, která se dostala do protikladu se vznikajícím nadregionálním mluveným jazykem většiny obyvatel. Morfologické a morfonologické odlišnosti mezi normou jednoho a území druhého subsystému měly pak podle názoru jazykovědců zabránit plnému zapojení dobové hovorové češtiny 1 do komunikační praxe. Další důvod byl spatřován v malém množství těch, kteří se cilevědomě zúčastnili elaborace spisovné češtiny – malé skupině obrozenců se nepodařilo prosadit její užívání.

Porovnáme-li tuto situaci s jinými jazykovými společenstvími, ukáže se, že oba argumenty mají značné slabiny. Systémové rozdíly mezi oběma varietami jsou totiž ve všech „diglosních“ a „dialektálních“ společenstvích naprosto běžné a nebrání přitom funkčně komplexnějšímu užívání jedné z nich v komunikační praxi. Tradiční výklad zřejmě nedostačuje. Proto se místo něho pokusíme o výklad méně tradiční, při kterém nebudeme vy-

⁶ Protiklad mezi „diglosními“ a „dialektálními“ situacemi není absolutní. Také v „dialektálních“ společenstvích jsou běžné „diglosní“ konstelace. Také zde užívají ti, kdo nepatří od narození k profesním, administrativním a/nebo vzdělaneckým elitám, hovorový jazyk 1 jako svou „high-variety“ a hovorový jazyk 2 ve výchozím prostředí jako subsystém komunikace spontánní a rodinné.

⁷ Ovšem i zde existují regiony, které zůstávají výrazně diglosní. V německém jazykovém prostředí je za diglosní považována severní oblast tzv. „Plattdeutsch“. Srov. Auer [1997: 135, pozn. 4].

⁸ Komunikační situace agrárních oblastí Ruska a jejich regionálních center není tématem této stati. Pojednávám jen o městské jazykové situaci v užším slova smyslu.

cházet z jazykověsystemových a kvantitativních parametrů a místo nich si budeme všimát sociokulturního a mentalitního pozadí jazykového vývoje. Poprvé budeme uvažovat i genderovou situaci v české společnosti 19. století – ta totiž měla a nadále má zásadní vliv na formování dnešní jazykové situace.

Česká jazyková situace je ve své diachronní dimenzi utvářena třemi faktory: a) sociokulturní konstelací neelitnosti (původně neelitní skladba společnosti zůstala i v průběhu dalšího vývoje zachována), b) genderovými konsekvencemi této konstelace, které se odrazily ve slabém podílu ženské části populace na vytváření a praktikování jazykových a komunikačních standardů, jež jsou za „normální“ situace podkladem pro vznik specifické jazykové kultury známé z „dialektálních“ konstelací, c) internalizovaným plebejsko-demokratickým habitem, v němž se tato sociokulturní konstelace odrazila a který je pro dané společenství charakteristický.⁹

Souhrn naší argumentace praví, že relativně slabé postavení a úzký funkční rámec hovorové češtiny 1 byl jen okrajově podmíněn archaickým systémovým rázem oživené spisovné češtiny.¹⁰ Jejich příčiny je třeba hledat ve sféře sociokulturní, genderové, sémiotické a mentalitní.

První teze:¹¹ Slabé postavení hovorové češtiny 1 je reflexem slabého postavení tradičních společenských a kulturních elit, tj. jak česky mluvící šlechty, jejíž marginální podíl na vývoji moderního národa je celkem známý, tak i českého měšťanstva („Bürgertum“ – historického i pozdějšího, resp. soudobého). Pokud české měšťanstvo skutečně existovalo, bylo obdobně marginální vrstvou jako jazykově česká šlechta a jako ona bez podstatného vlivu na formování (specificky měšťanského) kulturního habitu, na jehož základě vznikala v řadě evropských zemí (ne ale ve všech) prototypická jazyková kultura 19. století, orientovaná literárně a konverzačně. Právě tato absence, která se promítla i do dnešní sociokulturní a jazykové konstelace Čech, bránila vytváření konverzačně orientované jazykové kultury, která by podobně jako v německém nebo ruském společenství umožnila užívat hovorového jazyka 1 skutečně polyfunkčně, tedy i ve sféře kolokviální, v rámci neformální, spontánní komunikace.

⁹ Některé rysy námi líčené společenské a genderové konstelace jsou obecně platné pro vznik a vývoj evropských „diglosních“ a „dialektálních“ situací. Ty se od sebe liší především tím, zda v nich došlo, nebo nedošlo k osvojení „high-variety“ jakožto jazyka mateřského, a tudíž i podílem žen na elabraci a následné familiarizaci kulturní variety s nejvyšší prestiží.

¹⁰ Je zřejmě mylné přičítat archaičnost normy spisovné češtiny pouze preferencím předních obrozenců. Jak ukazuje pohled na vývoj standardů, má na propagaci normy spisovnosti zásadní vliv její pedagogizace ve školách. Proto je třeba podrobněji zpracovat roli výuky jazyků v 19. století a s ní roli pedagogů při „utužování“ normy v období před oficiální kodifikací spisovné češtiny. V této souvislosti je významné zjištění S. Newerky, který ve své analýze teorie a praxe školských reforem z let 1740-1918 v českých zemích poukázal na rozdílnou orientaci učebnic češtiny pro Němce a pro Čechy. Učebnice češtiny pro Čechy prosazovaly rigidní normu češtiny dávno před oficiální kodifikací češtiny, zatímco učebnice pro Němce se orientovaly na úzus. Srov. Newerka [1999]. Na roli školní výuky v průběhu standardizace i destandardizace upozorňují také Mattheier [1991: 62 n.], Ammon [1997: 181 n.], Sobrero [1997: 57 n.] a další.

¹¹ Tyto teze jsou představeny také v článku van Leeuwen-Turnovcová [2002a]. Zde se však koncentrujeme na rozdílný komunikační „kapitál“ středních a měšťanských vrstev a na způsob jeho mezigeneračního předávání.

Druhá teze: Vzhledem ke slabému postavení tradičních elit v Čechách nevznikla konstelace, ve které by se nositelkami této ve své podstatě elitní jazykové kultury mohly v širší míře stát ženy, vyznačující se typicky měšťanskou socializací a kulturní specializací v oblasti jazyků a komunikace. Proto také nedošlo k rodinnému osvojení elaborovaného jazykového stylu a k jeho přeměně v prestižní varietu dané společenské vrstvy. Hovorová čeština 1 se tak nemohla stát jazykem mateřským.

Třetí teze: Český mentalitní model nezná od dob národního obrození neutrální sémiotizaci společenské odlišnosti v komunikaci. Kódy společenské odlišnosti jsou pocítovány jako symptomy distance. A protože projevy distance nepatří v Čechách k běžným kulturním standardům, praktikuje každá nová generace v každodenním styku egalitářský komunikační a mentální habitus. V její jazykové praxi působí (nadgeneračně) specifický plebejsko-demokratický komunikační model, který se vytvářel na pozadí reálné konstelace české společnosti minulých století. V jeho rámci není zvykem dávat najevo společenskou odlišnost, ať už materiálně nebo pomocí symboliky jazykového kódu.¹²

Ruská jazyková situace

Protože rozdíly a podobnosti vynikají lépe v rámci systematického srovnávání, podíváme se nyní na českou jazykovou situaci prizmatem jiného jazykového společenství. Avšak namísto momentálně oblíbeného srovnávání se západoevropskými zeměmi zvolíme jako pozadí jazykovou situaci ruskou. – Také při výkladu ruské (městské) jazykové situace s koexistencí (mateřsky osvojené) hovorové ruštiny 1 (*russkij razgovornyj jazyk*) a (mateřsky osvojené) hovorové ruštiny 2 (*gorodskoe prostorečie*) je třeba si povšimnout sociokulturní konstelace a zaujmout genderovou perspektivu. Mluvíci hovorové ruštiny 1 jsou přes všechny zvraty v ruské společnosti 20. století pokračovateli kulturní tradice, jejíž základy položily ruskojazyčná šlechta a moderní ruské měšťanstvo. Tato kulturní tradice se od konce 18., resp. začátku 19. století stala vzdělaneckou tradicí a vzdálila se od původní úzce třídní struktury, aniž by ji plně anulovala. Druhou městskou varietu, hovorovou ruštinu 2, je třeba chápat jako nadregionální *koiné* těch, kteří k elitě nepatří, a to bez ohledu na zvraty 20. století a bez ohledu na vývoj této variety v jeho průběhu. Teze k ruské jazykové situaci formulujeme analogicky k těm týkajícím se jazykové situace české. Souhrnně lze říci, že také v případě ruské situace postavení daných variet v komunikaci a samozřejmost, s níž je jich užíváno, nebyly a nejsou zásadně determinovány jazykověsystémovými rozdíly.

První teze: Silná pozice a široký funkční rámec hovorové ruštiny 1 je reflexem původně silné pozice obou historických elit a nadále silné pozice jejich kulturního modelu, jehož trvalou složkou se stalo osvojení kanonické vzdělanecké tradice.¹³ Kanonická vzdělanecká tradice byla v Rusku stejně jako v jiných evropských zemích 19. století s analo-

^{12/} V 19. století existoval tento plebejsko-demokratický model spíše symbolicky než reálně, na věci samé to však nic nemění (srov. Hroch, 1999b: 222). Období mezi zesílením stratifikace české společnosti (80. léta 19. století) a koncem meziválečné republiky považujeme za příliš krátké pro případné vytvoření, resp. stabilizaci elitní jazykové praxe. Vývoj po 2. světové válce plebejsko-demokratickou orientaci dál sociálně podpořil a petrifikoval tak i danou jazykovou situaci.

^{13/} Ruská společnost byla při všech zvláštnostech svého vývoje v rozhodujícím období přechodu k polyfunkčnosti (písemného a ústního) jazyka „sociálně úplná“. Analýza městských struktur a vý-

gickou elitní konstelací, zahrnující jak vzdělanou šlechtu, tak i vzdělané měšťanstvo, orientována na literární konzum, vybraný jazyk (nejprve „cizí“, pak i „vlastní“) a na rozvíjení komunikačních schopností, které oběma pohlavím zprostředkovávala jak domácí výuka, tak i systém kulturních návyků a s ním i každodenní společenská praxe. Tato tradice neztratila svou platnost ani v průběhu „sovětského“ období. Ruské elity vytvořily a praktkovaly na rozdíl od české inteligence 19. století svou vlastní jazykovou kulturu. Jejím reprezentantem se stala hovorová ruština 1 (*russkij razgovornyj jazyk*) – jazyková varieta, která od 19. století prošla značným vývojem, během něhož byla z písemné sféry převedena do sféry hovorové a ztratila svou relativní systémovou homogenost a jednotnost s normou spisovnou a stala se – jak prokázal průzkum autorského kolektivu E. A. Zemské v 70. letech 20. století – relativně heterogenním subsystémem.¹⁴

Druhá teze: Na vytváření elaborovaného jazykového stylu a jeho familiarizaci jako hovorového jazyka 1 měly v Rusku (na rozdíl od situace české) aktivní účast ženy elitních kruhů. Ty ho nejdříve praktikovaly v oblasti písemné, o něco později integrovaly tento styl do salonní konverzace obou pohlaví a postupně i do komunikace rodinné. Hovorová ruština 1 se tak mohla stát a stala mateřským jazykem společenské vrstvy ovlivněné kulturní hegemonií jejího literárně vyškoleného jádra. Tato hegemonie se projevila už ve 30. a 40. letech 19. století a zůstala v řadě oborů a oblastí společnosti v platnosti po celé následující období. Jejímu kulturnímu vlivu se podřizoval každý, kdo získal akademické vzdělání a aspiroval na pozici společenské elity.¹⁵

Třetí teze: V ruském mentalitním modelu je nejen existence, ale i sémiotizace společenských rozdílů něčím zcela obvyklým. Společenská odlišnost je praktikovaným a akceptovaným modem vivendi, její výraz je přítomný i v komunikaci. Kód difference se i v Rusku překrývá se symptomy distance, což je však chápáno jako normální. Protože výraz společenské difference odpovídá běžnému zvyklostnímu standardu, může být praktikován každou novou generací, ať už si osvojila daný elaborovaný polyfunkční jazykový styl ve vzdělávacích institucích nebo jako jazykovou varietu v rodině. Jeho užívání zde zřejmě neakcentuje problém loajality vůči výchozímu prostředí a jeví se jako symptom pozitivně hodnoceného společenského vzestupu. V ruském (městském) společenství neexistuje jeden jediný nadvrstvoský komunikační a jazykový habitus, nýbrž minimálně habity dva. Jeden praktikují ti, kdo vyrůstali a byli socializováni v prostředí hovorového jazyka 2 a toto prostředí v zásadě neopustili, ačkoli získali např. profesionální kvalifikaci nebo lepší ekono-

---

voje městské společnosti, kterou provedl M. Hildermeier [1986], ukázala, že v rámci metropolí můžeme počítat s oběma typy elit. Podíl moderního měšťanstva (bez femesníků a soukromníků „starých“ středních vrstev) na městské populaci Petrohradu a Moskvy, kde kolem roku 1856 sídlilo kolem 20 % veškerého městského obyvatelstva, činil přibližně 6,37 %. Srov. také Torke [1967], Fischer [1961: 253 n.], Geyer [1985: 215 n.], Späth [1985: 561 n.] a Beyrau [1993: 98 n.], dále pak skicu ruského vývoje ve stati van Leeuwen-Turnovcové [2001] a [2002a].

^{14/} K výzkumu hovorové ruštiny 1 srov. Zemskaja et al. [1973]. K názorům na existenci jednotné písemné a ústní normy hovorové ruštiny 1 v 19. století a její proměny ve století 20. srov. Krysin [1989: 31]. Jinak vidí historii hovorové ruštiny 1 Barannikova [1970: 107 n.] a [1985], která vychází ze zásadního rozdílu formy mluvené a psané už v 19. století.

^{15/} Příběhy jako Bulgakovo „Psí srdce“ tematizují útok na systém tradičních kulturních a společenských norem v porevolučním Rusku. Je však známé, že při něm nezůstalo – stalinismus byl v mnoha ohledech konzervativní ideologií, konzervativní byl i co se týče klasických vzorů jazykové praxe.

mickou pozici, druhý ti, kdo jsou uživateli hovorového jazyka 1, ať už byli v daném prostředí socializováni v rodině nebo teprve ve školách.

V mentalitním ohledu pak je evidentní (a budi často jisté pohoršení tam, kde to není zvykem), že „hrubší“ společenské rozdíly se zde vyjadřují pomocí materiálních prostředků plebejské ekonomie ve smyslu, který tomuto fenoménu symbolické kompenzace deficitu společenského statusu připsal H. Medick.¹⁶ „Jemnější“ rozdíly našly svůj decentní výraz v jazykových a komunikačních zvyklostech nositelů vzdělání, kteří svou elitní pozici pocítují a praktikují jako samozřejmost.

Genderová perspektiva

Z naší argumentace vyplývá, že za rozhodující faktor rodinného osvojení (familiarizace) elaborovaného jazyka v ruské a české situaci považujeme konstelaci daných společenských vrstev a jí podmíněnou rozdílnou účast žen ve sférách neprivátní komunikace, které jsou z větší části sférami komunikace plurifunkční a tematicky komplexní. Připouštíme, že pohlízet z genderové perspektivy na funkční specifiku jazykových variet není obvyklé. Řada otázek pak ale zůstává nezodpovězena – k nim patří otázka podílu ženského a mužského pohledu na elaboraci plurifunkčnosti, otázka aktivního užívání elaborovaného jazyka 1, otázka, za jakých podmínek dochází nebo nedochází k familiarizaci plurifunkčních variet a jejich přerodu ve variety mateřské, a co ovlivňuje obecně typologii „diglosních“ a „dialektálních“ situací.¹⁷ Zároveň se tradují empiricky neověřené „genderové“ hypotézy o tom, že ženy jsou „uchovatelkami“ tradičních dialektů, že jsou obzvlášť jazykově nadané, přizpůsobují se lehčeji normě standardu a „přirozeně“ tíhnou spíš k filologickým než k empirickým nebo matematickým oborům atd.¹⁸ Z naší argumentace dále vyplývá, že chápeme diglosní situaci v souladu s Fergusonem jako situaci, v níž nedošlo k mateřskému osvojení elaborované polyfunkční „high-variety“, zatímco „dialektální“ situaci vidíme jako situaci, v níž k familiarizaci plurifunkčních registrů došlo.¹⁹ V „sociálně neúplných“ společenstvích, kde na elaboraci k plurifunkčnosti měly ženy jen marginální podíl, k ní nedošlo, protože tomu bránil tradiční „řád pohlaví“²⁰ a prakticky orientovaný obsah stavovského vzdělávání žen.

^{16/} Srov. Medick [1988: 157 n.]. Takovými prostředky jsou okázalý veřejný konzum, okázalé vystupování, odivání, trvání na privilegiích, na výrazu obzvláštní úcty atd. Elementy této plebejské ekonomie ostatně poznamenaly i mentalitu starších ruských mecenášů umění. Srov. např. tragikomickou historii sběratele a mecenáše Petra Ščukina v pojednání Ginsburga [1973: 478].

^{17/} I Ferguson si otázku vzniku diglosních situací položil jen okrajově. Můj pokus o odpověď na některé příčiny bude publikován ve sborníku příspěvků z konference „Sprachwandel – Kulturwandel. Bilingualismus, Bikulturalismus und Binationalismus in Mitteleuropa am Beispiel der Böhmschen Länder im 19. Jahrhundert“, přípr. 2003.

^{18/} Tyto teze, vzniklé většinou introspektivně a neopřené o empirický výzkum, zpochybnila ve svém příspěvku k genderové problematice dialektologie Spodareva [2002].

^{19/} Na tomto místě je třeba zdůraznit, že hovorové jazyky 1 orientované na standard nejsou výsledkem pozvolné a „přirozené“ standardizace. Jsou to variety diktované, resp. modelované jazykem písemným, jazykem literárního kánonu, a je třeba se jim učit. Teprve v druhé fázi dochází k jejich integraci do rodinné sféry a k jejich „zmateřštění“.

^{20/} Užíváme tohoto výrazu analogicky k titulu knihy C. Honegger [1996] „Die Ordnung der Geschlechter“.

Model elaborace jazyka

Retrospektivní pohled na jazykové situace nejrůznějších typů svědčí o tom, že každý jazykový subsystém (jazyk, dialekt) začal svou kariéru jako subsystém nepolyfunkční (ač patrně také ne monofunkční). V Evropě měly jednotlivé jazyky vedle sebe po několik staletí latinu, řečtinu, církevní slovanštinu, arabštinu nebo hebrejštinu. Postupně (zčásti organicky, zčásti pomocí vědomých zásahů) se začaly vyvíjet k užívání mimo rámec tematicky omezené privátní komunikace, tedy k plurifunkčnosti.²¹ Nezbytné kroky na cestě k polyfunkčnosti moderních jazyků nastínil ve svých pracích německý jazykovědec H. Kloss, autor konceptu tzv. „Ausbau-“, a „Abstandsprachen“.²²

Vědomá elaborace začala v různých jazykových společenstvích v různých dobách a na různé jazykové stylistické úrovni. V 19. století byla tato elaborace v plném proudu i ve střední, jihovýchodní a východní Evropě a proběhla přibližně podél osy propojující tři tematické komplexy se třemi stylovými vrstvami. Kloss užívá ke znázornění modelu elaborace následujícího diagramu:

III.			
II.			
I.			
	A.	B.	C.

Třem vertikálním stylistickým vrstvám tohoto schematu odpovídají v horizontální dimenzi tři tematické komplexy: K prvnímu (tj. A.) patří témata se vztahem k danému etnickému kolektivu, jako jazyk, literatura, historie, národopis, otázky domácí agrární a řemeslné produkce, fauny a flóry. K druhému (B.) patří ostatní kulturní témata duchovních a společenskovědních oborů jako právo, filozofie nebo teologie. K třetímu (C.) pak přírodovědecká a technologická témata. O těchto tématech je možné pojednávat (u Klosse v první řadě písemně) na třech stylových rovinách: Nejzákladnější je úroveň lidové četby (tj. I.), kterou autor srovnává s úrovní elementárního vzdělávacího stupně. Druhá stylová úroveň (II.) odpovídá přibližně úrovni středního vzdělávacího stupně. Třetí (III.) je úroveň

^{21/} Nastíněný vývoj je zjednodušený, protože nepřihlíží k jazykové a stylistické specializaci, ke které dochází už v předliterárním období tam, kde se orální tradice jasně vyčleňuje z dynamického systému komunikačních prostředků a vzniká tak první systémově relevantní stylistická diferenciacie. Ta je známa právě z jazykových společenství s dlouhou a bohatou orální tradicí, která nebyla plně nahrazena tradicí psaných textů. Víme o ní jak z arabských zemí, tak z řeckého areálu, kde, jak ukazujeme na jiném místě, diglosní situace vznikaly opět z genderové konstelace a specifických pravidel „řádu pohlaví“, praktikované rigidně po staletí.

^{22/} Srov. Kloss [1976: 301 n.], Haarmann [1979: 332] a Kloss [1952]. Kloss se zabýval především elaborací v písemné oblasti. Zde bude jeho koncept doplněn o aspekt pluri- nebo polyfunkčnosti ve sféře hovorové.

vědecké prózy. Elaborace jazyka není dovršena vznikem „krásné“ literatury, nýbrž tehdy, když v daném jazyce existuje odborná próza na různých stylových úrovních a když jsou vedle jazykovědné a etnografické a širší kulturní produkce běžné nejen administrativní a právní texty, ale i přírodovědné a technologické spisy akademického rázu.

Hledáme-li genderové aspekty funkčního rozvoje písemné kultury, pak je třeba hledat příspěvek žen spíš v tematických oblastech každodenní kultury, jazyka, literatury a obecněji národopisných obsahů obou nižších stylistických úrovní Klossova schematu (tj. A./I., eventuálně i A./II., částečně také B./I. a B./II.). Pravá pole obou vrchních úrovní se v Čechách déle než v prototypických měšťanských zemích jeví spíš jako patrimonium vzdělanců-mužů.

Z perspektivy ústní komunikace je zřejmé, že v prototypicky „diglosních“ situacích se různá tematická pole různých stylových rovin realizují v rámci minimálně dvou subsystemů. V „dialektálních“ situacích je možné pojednat o všech tématech všech stylových rovin v rámci téhož subsystemu.²³ K němu patří i kolokviální styl spontánní komunikace, která zdaleka není tematicky omezená jen na „privátní“, „intimní“ atd. témata. I ten je totiž propracovaný nejen co do formy, nýbrž i z tematického hlediska a je na něj třeba pohlízet jako na styl polytematický. Právě v kontextu vypracování a familiarizace elaborovaného, plurifunkčního konverzačního stylu je příspěvek žen centrální. O tom svědčí analýzy komunikačních ideálů a technik v Evropě postrenesančního období od autorů jako Göttert, Beetz nebo Linke, kteří osvětlují filozofické, sociokulturní a mentální základy a vedle nich také společenské a historické podmínky vzniku „krásného hovoru“ v 17., především ale v 18. a 19. století.²⁴ O „krásném hovoru“ mluvil V. Mathesius [1944: 258 n.] ještě ve 40. letech minulého století jako o desiderátu české jazykové kultury.

„Krásný hovor“ je zkratkou, za kterou se skrývá cílevědomě vypracovaný jazykově-konverzační styl vrstev, které s jeho pomocí vytvářely prostor svého neopakovatelného „doux commerce“ a pak obecněji prostor jedinečné „lehkosti bytí“, prostor oproštěný od ryze produkčních praktických činností.²⁵ Těmi se měli zabývat ti, které štěstěna neobdařila, ti, kteří nedosáhli uznání a postavení vlastní zásluhou nebo kvůli rodinné tradici, a ti, kteří zůstali vzdáleni přemýšlivému („räsönierend“) náhledu na chod světa.

Umění konverzace jako symbol a symptom společenské příslušnosti

Německá germanistka Angelika Linke nastínila na materiálové bázi rádcovské a konverzační literatury proces zapojení jazykového kódu do systému společenské diferenciaci. V německé měšťanské společnosti se elaborovaný konverzační styl v průběhu 19. století stal nepostradatelným distinktivním elementem měšťanské kultury.²⁶ Verbálního kódu se

^{23/} Nepřihlížíme tu k otázce mluvenosti standardu jako takového, tedy k tomu, zda skutečně jde o mluvenou realizaci psaného a kodifikovaného subsystemu nebo o zvláštní substandard.

^{24/} Srov. Göttert [1988], Beetz [1995] a Linke [1996].

^{25/} V této nekunderovskij pojaté „lehkosti bytí“ spatřuje A. Linke [1996: 196] jeden z hlavních rysů mentálního stylu měšťanských vrstev.

^{26/} Srov. Linke [1991: 251 n.], Mattheier [1991: 44 n.] a Linke [1996]. Analogicky hodnotí sémiotizaci společenského postavení ve svém příspěvku k proměnám jazykového repertoáru italského areálu i Sobrero [1997: 56].

užívalo (a do jisté míry užívá dál) komunikativně i metakomunikativně jako symbolu a symptomu kulturní příslušnosti mluvčích.

Evropské měšťanstvo neposílilo, jak známo, v průběhu 18. a 19. století svou společenskou pozici jen ekonomicky nebo jen „intelektuálním kapitálem“ nutným k vykonávání administrativních, právních a dalších profesí, ale i vlastním systémem hodnot, specifických postojů, názorů, zvyků, jakož i ideálem „klasického“ humanistického vzdělání, jehož integrální součástí byl konzum (a produkce) literatury. Tuto kulturní orientaci, kterou se vědomě odlišilo od hodnotového systému šlechty (jež ovšem dál poutala jeho pozornost), reprezentoval i vlastní komunikační styl, v němž se postupně koncentrovala prestižní funkce „národního“ jazyka.²⁷

Elaborace a rodinné osvojení hovorového jazyka 1 závisí na řadě mimojazykových faktorů. Důležitou roli při tom hraje sociokulturní konstelace, ve které probíhalo utváření národního společenství. Podstatné je to, zda národní společenství vstoupilo do této historické fáze jako „sociálně úplné“ nebo „neúplné“ a do jaké míry do něj byly kromě nižších a středních vrstev integrovány vrstvy elitní (vedle šlechty tedy hlavně měšťanstvo).²⁸ Pro pochopení rozdílů ve vývoji „diglosních“ a „dialektálních“ jazykových situací je třeba nepřehlížet rozdíly, které existují mezi středními vrstvami a z nich původně vzešlým měšťanstvem.²⁹ Nerozlišování těchto dvou veličin vede ke stírání rysů charakteristických pro měšťanstvo, ne však pro střední vrstvy, k přecenění, resp. nedocenění kulturních zájmů a standardů jedné i druhé, k identifikaci kulturní praxe obou vrstev, k přehlížení rozdílů v chápání rodiny a partnerství a k tomu, že se příslušníkům středních vrstev automaticky připisují standardy měšťanských vrstev, které si oni nemohli nebo nechtěli osvojit.³⁰ V naší souvislosti je zásadní rozdíl v jazykové kultuře obou vrstev a druhým rozdílem – a zde bádání teprve začíná – „řád, který vládne mezi pohlavími“ a ovlivňuje jak vzdělávací tradici, tak i proces jazykové elaborace a familiarizace. Oba fenomény jsou vzájemně propojené. Pro sociokulturní konstelaci českého devatenáctého století i pro její výraz ve století dvacátém je absence prototypických nositelů specifického, komunikačně orientovaného „kulturního kapitálu“³¹ stejně charakteristická jako dominance středních vrstev, které se

^{27/} Srov. Linke [1996: 22 n.] a Mattheier [1991].

^{28/} Na tento aspekt upozornil ve svých pracích M. Hroch [1968 n.]. Konstelace „sociální neúplnosti“ byla charakteristická i pro ostatní „malé“ evropské národy, které se začaly vyčleňovat z multinationálních států. Srov. Hroch (1999a: 194 n.), kde autor podává přehled asynchronního vývoje evropských národních hnutí a jejich sociální skladby.

^{29/} Srov. výsledky výzkumů historické sociologie k historii měšťanstva ve statích a monografiích Kocky [1987], Lepsia [1987], Hrocha [1968, 1999a, 1999b], Horejska [1995], Macháčové [1993, 1998], Macháčové, Matějčka [1997a, 1997b], Matějčka [1995, 1997] a v jimi vydaných sbornících s příspěvky dalších autorů.

^{30/} K sociální struktuře českých středních vrstev srov. Hroch [1968, 1999a, b], Macháčová [1993], Matějček [1995], Havránek [1998], Horská [2001] a řadu příspěvků ve sbornících Slezského ústavu „Studie k sociálním dějinám 19. století“, především [V/1995] a [VII,1 a 2/1997].

^{31/} Tento „kulturní kapitál“ je produktem řady ekonomických a neekonomických faktorů. Patří k nim standardy stavovské výchovy, která byla zaměřena na reprodukci celé řady společenských dovedností a akcentovala vedle „hravosti“ (srov. např. pevnou pozici společenských her v rádcovské literatuře pro vyšší vrstvy) a hudebního vzdělání (hlavně u žen) především ovládání verbálního kódu a s ním umění konverzace. A. Linke [1996: 22n.] vidí právě tady zásadní rozdíl mezi verbálně orientovaným měšťan-

z perspektivy elaborace polyfunkčního systému jazykové komunikace tradičním nositelem tohoto kulturního kapitálu nejeví.³²

Rozdílný vývoj „sociálně úplných“ a „neúplných“ společenství byl v jazykovém ohledu podmíněn hlavně rozdílnými standardy výchovy mužského a ženského pohlaví daných vrstev. Ty se lišily a liší v těchto aspektech: a) obecná orientace vzdělání (praktické versus teoretické), b) jazykové vzdělání (znalost jazyků a celková orientace jazykových dovedností), c) funkce a obsah rodinné výchovy a d) role matky, resp. ženy jako zprostředkovatelky daného kulturního *know how* a s tím související obsah výchovy a vzdělání dcer jakožto budoucích manželek a matek.

V „sociálně úplných“ společenstvích evropského areálu ovlivňují ženy vytváření elaborovaného jazykového stylu a jeho postupnou familiarizaci v rámci rodinné komunikace důrazněji než ve společenstvích „sociálně neúplných“. Ta se nemohou opřít o kulturní kapitál šlechty a měšťanstva, kapitál, který se projevuje v každodenní praxi, ve způsobu vystupování, zálibách, společenských a komunikačních zvyklostech, různých detailech životního stylu a *last but not least* ve volbě vhodné partnerky/vhodného partnera.³³ Právě díky tradici domácího vzdělání, domácích učitelů, společnic, soukromých penzionů, které na ně navazují, mají ženy elitních vrstev sociálně „úplných“ společenství sice méně praktických znalostí v hospodaření a výdělečné činnosti, zato však vlastní nesrovnatelně obsáhlejší, především komunikativně orientovaný kulturní kapitál než jejich vrstevnice ze

---

ským a ceremoniálně-reprezentativním kulturním modelem šlechty. Umění konverzace vyžadovalo už od renesance, a o to víc v době osvícení, dobrou kulturní průpravu v různých oblastech věd a umění. Jeho základem byl od 18. století literární konzum, který zase sloužil jako styčný bod vzdělané anebo i jen elaborované konverzace. Znalost a postupně i studium vlastního a několika dalších jazyků patřily tedy k tomuto „kapitálu“ stejně jako hudební produkce a reprodukce, ovládání společenských norem zdvořilého a vstřícného chování, psaní deníků a dopisů, silné čtenářské zájmy a z nich se rodící literární aktivity a společenský styk. Ženské literární autorství vzniká zákonitě nejdřív a hojně právě v měšťanské společnosti, zatímco ženská populace středních vrstev na sebe nutně nechává dlouho čekat.

^{32/} Pokud pohlížíme na vývoj moderních standardů a na tradiční pojem jazykové kultury jako na syntézu kultury písemné a ústní, pak je zřejmé, že komunikativně nespécializované střední vrstvy mohly na rozdíl od specializovaných měšťanských vrstev praktikovat jen svou vlastní, ne ale měšťanskou jazykovou kulturu. Jejím cílem nebyla elaborovaná konverzace. Tam, kde jazykový vývoj probíhal na pozadí agrární struktury a kde nedošlo (jako v bulharštině, srbštině nebo chorvatštině) k „obrození“ jazyka písemnictví, užívaného už v minulosti, a místo něho standardizace a kodifikace vyšla z nivelizovaného nadregionálního úzu, tam nabyla novodobá diglosie méně dramatického rázu. Nicméně diglosie existuje i tady.

^{33/} Tento kulturní kapitál prokazují údaje o obvyklém vzdělání (české, německé, francouzské nebo ruské) šlechty na rozhraní 18. a 19. století. Jde především o „duchovní“, tedy vzdělanou šlechtu, často ne příliš bohatou. Ta se z různých důvodů musela kvalifikovat (podobně jako část měšťanstva) pro státní službu studiem práva, diletovala však zároveň v oblasti moderních oborů jako mineralogie, chemie, hornictví atd. Vzdělání pání doby osvětské a obrozené, jako byli Ignác Ritter Born, Jan, Jáchym a Kašpar Šternberkové, Rudolf z Vrbna, František Adam hrabě Valdštejn, Jiří Buquoi, hrabata Vincenc a Leopold Kounicové, Karel Egon Fürstenberk, hrabě František Schafgotsch a další nemohli vcházet do nerovných manželských svazků. Jejich matky, sestry, metresy a manželky dosáhly odpovídající kulturní úroveň. Ta patřila k jejich společenské kvalifikaci. Srov. pojednání Haubelta [1986: 282 n.], o moravských poměrech pak vývody Kroupy [1986: 33 n.], k situaci v obrození srov. generační současníky Kašpara Šternberka v přehledu Majera [1997: 224 n.].

středních vrstev. Spolu s ním získávají literárně fundované vzdělání, které je výbavou pro roli matky-učitelky jakožto centrální ženské role měšťanské vrstvy a které má svou reprezentativní funkci jak ve vztahu k manželovi, tak i navenek.

Nositelé vzdělání

V „sociálně neúplných“ společenstvích se nositeli vyššího vzdělání ve všech oborech, tedy nejen v oblasti práv, medicíny, chemie nebo přírodních věd, stali v průběhu 19. století muži a jen oni zde reprezentovali relevantní vzdělanostní kapitál daného společenství. Podíl žen na vzdělání a kulturních aktivitách, jako je recepce hodnotných literárních děl, překladatelství a návyk pravidelného psaní, tu byl mizivý – i když si všichni můžeme vybavit M. D. Rettigovou, B. Němcovou, K. Světlou, E. Krásnohorskou a další.³⁴ Tyto ženy byly výjimkou a nereprezentují zřejmě obecnou kulturní úroveň české ženské populace. Avšak ve srovnání s autorkami měšťanské Francie, Anglie nebo šlechtického a měšťanského Ruska svou výjimečnost ztrácejí.³⁵

V intelektuálně vedoucích vrstvách „sociálně neúplných“ Čech přetrvávaly v 19. století rysy typické pro „staré“ střední vrstvy. K nim patřila kromě známého politického a estetického konzervatismu také volba manželky z východního prostředí, vyznačující se nábožností, pracovitostí, poslušností, spořivostí a skromnou mlčenlivostí, a odmítavý postoj k vyššímu ženskému vzdělání.³⁶ Tato konstelace byla překážkou pro vznik elitní jazykové kultury a pro její osvojení v rodinné komunikaci: ženy středních vrstev nebyly intelektuálními partnerkami svých mužů a nereprezentovaly je v náročnější komunikaci.³⁷

^{34/} První reprezentantky české ženské literatury vyrostly bez výjimky v rodinách německých otců a v německém kulturním prostředí. Tady byly podmínky pro jistou literární přípravu dívek zřejmě o něco lepší než v rodinách ryze českých. Mám na mysli intenzivní četbu a psaní „pro sebe“. Ty jsou, jak ukázala M. Lenderová [1999: 196 n.], předpokladem aktivní literární činnosti. Jazyková „odrodilost“ českých matek našich autorek ostatně nebyla kuriozitou, ale pravidelným důsledkem sňatkové strategie, která v ženské a mužské linii vedla k podobným výsledkům společenským, ale rozdílným jazykovým. To ukazují sňatky jednotlivých představitelů (a představitelk) národního obrození. Srov. van Leeuwen-Turnovcová [2003]. Naše autorky příklonem k češtině získaly přístup k sice malému, zato však přehlednému „domovu“, v němž nebyly vystaveny takové literární konkurenci jako v prostředí německém. Na to poukázala G. Langer [1999] v souvislosti s literárními osudy B. Němcové a M. Ebner-Eschenbachové. Bezkonkurenční situace měla ostatně podíl i na známé přejícnosti českých literátů vůči autorkám-ženám.

^{35/} Srov. údaje o ruských literárních autorkách 18. a 19. století v přehledu Göpferta [1992], Kellyové [1994] nebo Savkiny [1998]. Přehled některých zapomenutých českých a slovenských autorek je obsažen v práci Neudorflové [1999].

^{36/} Prototyp takové manželky známe z „Mladé hospodyňky v domácnosti“ M. D. Rettigové z roku 1840. Převážně nepříznivý postoj k ženskému vzdělání je v Čechách evidentní ještě na konci 19. století [srov. Šafránek 1918, II: 339]. Srovnání s ruskou situací je instruktivní. Podle Johansonové [1987: 18] zaujala část ruské mužské elity už v šedesátých letech 19. století solidární postoj s ambicemi svých žen, dcer a sester. K podmínkám vzniku ženského vzdělání v době osvícenské srov. také Bovenschenovou [1979: 91], která poukazuje na fenomén tolerance, vlastní osvícenému měšťanstvu v období „vlády rozumu“.

^{37/} Všechna známá problematická partnerství 19. století se nám jeví jako partnerství s intelektuálně ambiciózní ženou (B. Němcová a J. Němec, B. Rajská a F. L. Čelakovský, K. Světlá a J. Mužák, B. Sme-

Příčinu uvedených rozdílů je tedy třeba vidět v rozdílné genderové konstelaci elitních a neelitních vrstev. Ty se od sebe neliší ani tak ekonomickým statusem a životním stylem z něho plynoucím jako hlavně svou kulturní praxí, návyky, postoji a konverzačním stylem. Komunikační teorie a praxe elitní části populace obou pohlaví, obzvláště ale její ženské části, byla (a je) déle a zásadněji než v případě neelit zaměřena na virtuozní ovládnutí konverzace, praktikované v polooficiálním prostoru měšťanských salonů a literárních večerů. Jen tady byl „krásný hovor“ obsahem a cílem specializované výchovy a jazyková výchova předmětem intenzivního studia, médiem a cílem společenské praxe, v jejímž rámci se hranice mezi „privátní“ a „neprivátní“, „spontánní“ a „nespontánní“ komunikací stírají a veškeré chování, jednání a postoje člověka se stávají součástí jednoho a téhož široce pojatého stavovského standardu. Jen tady mizí rozdíl mezi soukromou a veřejnou osobou. Měšťan a jeho manželka se v privátním i neprivátním prostoru chovají, jednají, odívají a konverzují stejně, protože v obou prostorech platí tytéž zásady.³⁸ Ovládnutí pravidel, forem a témat „krásného hovoru“ je příznakem společenské příslušnosti – namísto feudální okázalosti nastupuje vsudypřítomný jazykový kód jako decentní výraz vlastní kulturní převahy.

Funkce cizích vzorů

Tento proces se opíral o „cizí“ písemné a ústní vzory a módy, a to nejen ve frankofonním Rusku. „Cizími“ modely se řídily vybrané společenské způsoby a vybraná konverzace. Novodobému znovuoobjevení „svého“ předcházelo prakticky všude napodobování cizího. O tom svědčí např. počátky „národní“ prózy, která se neobešla bez překladů a napodobování oblíbených děl.³⁹ Čarovným proutkem elaborace novodobých spisovných jazyků je „cizojazyčnost“. Pozdější ideologizace „svého“, „vlastního“ jazykového dědictví je pokusem *post factum* anulovat podíl vzájemné kulturní a jazykové propojenosti blízkých a vzdálenějších konkurentů a kontaktů mezi nimi. Totéž platí pro vzory vybrané konverzace. Také ta začala jako nadnárodní fenomén, imitovala „cizí“ vzory, užívala při tom funkčně rozvinuté „cizí“ jazykové styly (ruská „anomálie“ francouzského konverzačního jazyka je celkem normální postup) a většinou přešla k „vlastnímu“ stylu, přetvořenému a rozvinutému podle „cizího“ modelu, teprve ve druhé fázi svého vývoje. Lexikální, morfologickou, syntaktickou, prozodickou a fonetickou, kromě toho ale hlavně tematickou předlohou tohoto elaborovaného (ústního) stylu byla nejprve literární a dramatická díla a k nim se ve druhé polovině 19. století připojila publicistika a odborná próza.

tana a jeho druhá manželka Betty), neproblematická byla naproti tomu manželství tradičního typu (M. Ventová a F. L. Čelakovský, V. Náprstek a F. Křížková, M. Aleš a M. Kailová, J. Sokol a jeho žena Františka).

^{38/} O tomto aspektu „deprivatizace“ privátního prostoru hovořil už N. Elias [1992: 175 f.]. Tam, kde hranice mezi privátním a neprivátním mizí, začíná být ovšem virulentní i neurasthenie a neuroza jako vedlejší produkty disciplinovaného a metodického vedení života. S nimi vstupují do „privátní“ arény původně „stavovské“ nemoci měšťanského věku.

^{39/} Na to upozornil Simon Karlinskij [1963: 226 n.] a Jurij Lotman [1985: 222 n.] v pojednání o Tredjakovského překladu Tallemantovy „Jezdy v ostrov ljubvi“ stejně jako Felix Vodička [1945/1994: 8 n.], když analyzoval Jungmannův překlad Ataly, obecněji pak Helmut Keipert [1982: 67 n.] v úvahách o historii ruštiny jako historii překládání. Obdobnou roli měly „cizí“ vzory při elaboraci jak klasické arabštiny v 8.–12. století, tak i moderního arabského standardu v 19. století – srov. Glass, Reuschel [1992: 84 n.]. K elaboraci řecké *katharevousy* srov. Browning [1995: 105 n.].

Právě v oblasti „krásného hovoru“ a familiarizace vybraného jazykového stylu je třeba hledat příspěvek žen ke vzniku a vývoji „diglosních“ a „dialektálních“ jazykových konstelací. Sledujeme-li v postosvícenském období možnost aktivní účasti žen v literatuře a jejich možnost literaturu pravidelně (a za účelem vzdělávání) konzumovat, je zřejmé, že obě sféry byly přístupné především ženám elitních vrstev, zatímco vrstvám neelitním zůstaly uzavřeny nebo se otevíraly pouze cestou „lidových edicí“. ⁴⁰ Poté, co se s institucionalizací a profesionalizací jistých druhů povolání cestou obou pohlaví ke vzdělání rozešly a mužská výuka se z rodiny přesunula do veřejných institucí a tematicky se přiklonila k přírodovědným a technologickým oborům, stala se literatura a další společensky účinné kulturní oblasti (hudba, výtvarné umění) centrální sférou kvalifikace žen z elitních vrstev. Na této křižovatce se vytvořil dnes stále ještě platný (auto)stereotyp „ženské“ dispozice k jazykům a filologickým studiím a tématům a „mužského“ tnutí k empirii, přírodním vědám, veřejnému dění a administraci.

Standardy stavovské výchovy

Jak je dobře známo, stavovská výchova elit zdůrazňovala už od 16. století osvojení společenských dovedností, jejichž velmi důležitou součástí byly nejpozději v 18. století jazykové a konverzační dovednosti. Ideál „chytrosti“, která byla nezbytná pro Machiavelliho „Kníže“, v uhlazenější a privátnější formě do jisté míry i pro jeho barokní nástupce, nese ještě stopy hodnotového systému mužské sféry. Renesanční dámy jsou, jak podotýká Burke [1994: 42], ještě celkem zticha. S ideálem klasicistní zdvořilosti, který vychází z uzací francouzského dvora doby Ludvíka XIV., do společenské arény vstupuje verbální stránka komunikace a ta nese ženské (chceme-li dokonce zženštilé) rysy. ⁴¹ Stavovsky vychovaná žena elitní vrstvy doby osvícenské a romantismu se stává ženou vzdělanou a její vzdělání osciluje kolem společenských, literárních a filozofických témat. Stavovská výchova ženy z neelitních vrstev je naproti tomu praktického rázu.

Rozdíly mezi „sociálně neúplnými“ a „sociálně úplnými“ společenstvími, které se v jazykové oblasti později odrazí jako „diglosní“, resp. „dialektální“ konstelace, se projevují především ve formě a obsahu domácího vzdělání obou pohlaví, zásadněji ale v domácím vzdělání žen. Jen pro elity „sociálně úplných“ společenství je charakteristické obsáhlé jazykové, společensky a konverzačně zaměřené vzdělání ženské populace. Jen ony praktikovaly systematickou výuku cizím jazykům, ke které se v ponapoleonské době připojila i výuka jazyku „domácímu“. Jen u nich byla četba v cizích jazycích nejen zábavou, ale i soustředěnou, hodiny trávící prací a cvičením verbálních dovedností a měla často formu překladu pod diktátem, jen tady se jazyk a témata „krásné“ literatury a moderních vědních oborů staly zdrojem salonní konverzace a spolu s ní začaly vnikat do rodinné komunikace. ⁴²

^{40/} Ty ovšem přes všechny svůj modernismus přece jen podporovaly spíš „starší“ (intenzivní) druh čtenářské kultury, zatímco v měšťanské společnosti už vládlo čtení extenzivní.

^{41/} Úlohou barokní dámy je bavit mužského partnera a na její splnění se dáma vybavuje širokým (více méně nespecializovaným) věděním. Srov. Götttert [1988: 44 n. a 75 n.].

^{42/} Srov. údaje o domácím vzdělávání v ruských šlechtických rodinách s překladem pod diktátem, který mohl trvat až tři hodiny denně, zatímco výuka sama trvala až osm hodin denně [Puškareva, 1999: 61]. Srov. také informace o vzdělávacích institucích Kateřiny II. u Nashe [1978, 1988] a Očerki [1973].

Obdobným způsobem je třeba se podívat na dobový literární konzum. Ten nebyl ovlivněn pouze ekonomickými faktory, ale opět genderovou konstelací, vyplývající z dané sociální struktury.⁴³ Ne každá čtenářská kultura a ne každý divadelní a literární žánr ovlivňují stejným způsobem vytváření elaborovaných jazykových zvyklostí. Tam, kde se ženská populace matek, manželek, sester a dcer mohla věnovat i „kultivované zahálce“, četbě, vzájemným návštěvám a hudebním nebo literárním večerům a vystupovat tu díky svému literárnímu vzdělání a vkusu jako osobité autority, můžeme také počítat se čtenářskou a diváckou kulturou, schopnou formovat i jazykově-konverzační dovednosti svých konzumentů. V domácnostech klasických středních vrstev, jak je známe z mikrohistorických studií českých sociálních historiků nebo z ne příliš bohaté autobiografické literatury, mohla vzhledem k rozdělení pracovních povinností mezi pohlavími a generacemi i při vysokém stupni alfabetyzace prokázaném v Čechách (na rozdíl například od Ruska) existovat jen skromná čtenářská kultura (ať už v jakémkoli jazyce).⁴⁴ Jejím cílem nemohlo být (jazykové a konverzační) vzdělání, ale spíš nenáročný oddych, pokud jejím cílem vzdělání bylo, pak ve specificky omezených stavovských hranicích.⁴⁵ Její vliv na formování elaborované jazykové kultury tomu nemohl neodpovídat.

Role žen v námi sledovaném kontextu není vždy dostatečně zřetelná. V „sociálně úplných“ společenstvích se příspěvek žen k vytváření vyššího konverzačního stylu jak doby baroka, tak doby osvícenství, sentimentalismu a romantismu zachoval prostřednictvím personifikované historie jednotlivých osobností, jako byly Kristýna Švédská, Madame Pompadour, Madame de Staël, kněžna Daškova nebo Zinaida Volkonskaja. Historie ženské literatury, překladatelství a vzdělání jejich podíl na utváření tohoto vyššího stylu tepr-

^{43/} Literární konzum se v 18. století natolik rozmohl, že byl současníky považován za zdraví škodlivou atrakci, podobnou závislosti na alkoholu. O čtenářské vášni se hovořilo jako o „Lesesucht“, „Lesewut“, srov. poznámky Gangera [1994: 77 n.] a Bausingerovo [1980: 180 n.] hodnocení dobové kritiky čtenářské vášně. Jak ukázal Mattheier [1991: 54], bylo předčítání jakožto hlavní forma literárního konzumu prvním krokem ke zmluvňování nadregionální normy. Důležitou roli hrál (v německých poměrech i jinde) jazyk divadla. Ne každý divadelní žánr je však zdrojem a modelem vybrané konverzace. Do jaké míry jím mohly být oblíbené frašky a veselohry, je lehce zodpověditelnou otázkou. Srov. nadále aktuální výklady A. Sticha [1985: 80 n.].

^{44/} Srov. Macháčová [1993: 7, 1998: 250 n.], Lenderová [1997: 29 n.]. O české ženské čtenářské kultuře zatím není mnoho známo, i když zakládání veřejných půjčoven knih patřilo k programu národního obrození. Máme zato, že dokud rádcovská literatura typu už jmenované „Mladé hospodyňky v domácnosti“ nehovoří o četbě, není možné počítat s přílišnou prezencí (vypůjčených nebo zakoupených) knih v domácnosti. Teprve Františka Hansgírgová radí v 70. letech ženě, která chce být pro svého muže přitažlivou, sáhnout ke knihám, ale hlavně novinám (ovšem jen přiměřený čas a aniž by při tom zanedbávala své povinnosti hospodyně). Z nich se dozví jednak prospěšné věci, jednak to, co jí pak dovolí občas prohodit slovo s manželem a dokonce i porozumět hovoru, který on vede s jinými. Srov. Hansgírgová [1874, elektronickou verzi připravila M. Lenderová pod názvem „Antologie zapomenutých ženských ctností“, srov. www.pf.jcu.cz/stru/katedry/d/antologie.phtml]. Ke struktuře knižní produkce druhé poloviny 19. století srov. stař. Pokorného [1997: 106], která poukazuje na dominanci klasické nenáročné zábavní literatury – „krvavého“ románu a „pikantní“ četby. O tom, že i v Čechách byla ženská obec chápána jako čtenářský potenciál, svědčí na druhé straně výčitky na její adresu – namísto českých periodik prý ženy objednávají periodika a knihy německé. Srov. Pokorný [1997: 108].

^{45/} Na nedostatky svého vzdělání si ostatně periodicky stěžovala i na danou dobu vzdělaná B. Němcová [srov. Tille, 1911: 91 n.]. Jak asi muselo vypadat vzdělání těch, které si nestěžovaly?

ve znovuobjevuje.⁴⁶ Jeho místem byla ještě poloveřejnost literárních salonů, jeho parodovaným atributem pak „preciozita“ mollieroevských Preciozek a vybraných jazykových způsobů sentimentalismu. Nepřímo o něm svědčí dedikace literárních děl a role ženy-mediátorky vzdělaného rozhovoru nebo adresátky filozofických pojednání.⁴⁷ Kulturní příspěvek ženy z měšťanských kruhů se z polooficiálního salonu v 19. století přemístil do soukromí rodiny, kde už nehrála především roli hospodyně, jako v rodinách středních vrstev, nýbrž převzala roli kvalifikované učitelky a vychovatelky dětí a stala se intelektuální partnerkou svého muže.⁴⁸ Proto se na její vzdělání ve všech centrálních doménách diletantismu – literatuře, jazycích, překladatelství, malířství a hudbě – kladly vysoké nároky.⁴⁹

Stavovské vzdělání neelit probíhalo podle jiného vzoru, i když se v něm některé prvky vzdělání měšťanského (v silně zředěné formě) opakovaly. Jeho orientace byla především praktická. Jeden ze synů zůstal v otcovské živnosti, další se vyučili něčemu jinému nebo odešli za službou z domu. Vyšší střední vrstvy řemeslníků, obchodníků, drobných úředníků a služebního personálu se snažily poskytnout alespoň jednomu synovi vyšší vzdělání, které mu mělo zajistit pozici učitele, faráře, prokuristy nebo dokonce svobodného advokáta či lékaře a tím i jistou společenskou prestiž. Výuka probíhala od raného mládí mimo domov, často ve vzdáleném městě a nemohla tak ani okrajově působit směrem do rodiny. Vzájemné návštěvy a rodinné kontakty byly sice omezené finančními prostředky a nutností absolvovat dlouhé cesty domů pěšky (tak proběhly i návštěvy rodičů F. Palackého), kontakt s výchozí vrstvou zůstal ale zachován, protože volba manželky opět akcentovala spojení s mentálně a sociálně známým prostředím středních vrstev. Kde je zvykem volit partnerky z tohoto milieu, kde se v ženské i mužské linii reprodukuje jeho hodnotové a mentální struktury a důraz je kladen na dovednosti dobré hospodyně, tam je nutné počítat s konzervací tradičních standardů, nikoli s jejich dramatickými změnami, což platí i pro oblast jazykovou.

Vzdělání dívek ze středních vrstev mělo na rozdíl od praxe elit celkem úzký rámec. V Čechách se dívky z „lepších“ rodin učily vedle čtení, psaní a matematiky pro obchod také němčině – většinou ovšem cestou úzu od svých matek, babiček, tet nebo ve službě, te-

^{46/} Srov. příspěvky k dějinám ženské literatury v Rusku autorů jako Heldt [1987], Kelly [1994], Green [1994], Demidova [1996], Savkina [1998], Göpfert [1992], Tomei [1999], srov. dále Dictionary [1994], Antology [1999] a příspěvky k „ženským“ žánrům deníku, dopisu atd. autorek Puškareva [2002] a Lenderová [2002].

^{47/} Odrazem podílu žen na elaboraci jazykově-konverzačního modelu už evropeizovaného Ruska byla teorie „nového stylu“ Karamzina a váha „delikátního“ jazykového vkusu žen pro hledání nové normy kultivované literární ruštiny. Srov. Vinogradov [1938: 261 n. a 320 n.] a Lotman [1985: 224 n.].

^{48/} Stavovské vzdělaná a kulturně kvalifikovaná učitelka a vychovatelka dalšího pokolení kultivovaných měšťanů se ale nesměla snažit stát se ženou učenou. V té byla spatřována anomálie ženské přirozenosti – učená žena byla pro své okolí somatickou příšerou. Srov. Rossum-Guyon [1996: 163 n.] a Bovenschen [1979: 92 n.]. K somatizaci ženského pohlaví v průběhu 19. století [C. Honegger 1996: 47 n.]. K atributům mužského konstruktů „ženskosti“ srov. [S. Bovenschen 1979].

^{49/} Právě díky těmto základům se později (bez velké naděje na odpovídající společenské a profesní uplatnění) snažily mladé dámy z lepších kruhů dobrat vyššího veřejně-státního vzdělání v lyceích, progymnáziích, gymnáziích, vyšších ženských kursech a na univerzitách a toto vzdělání je zas vedlo k typicky ženským profesím vychovatelek, učitelek, zdravotních sester, porodních asistentek anebo lékařek. Přístupu na univerzitu dosáhnou ovšem především tam, kde je stupeň profesionalizace ještě celkem slabý a prestiž daného povolání nízká [Costas 2000: 13 n.].

dy jen prakticky, nikoli teoreticky⁵⁰ a jistě ne tak dokonale, jak jsme tomu ochotni z dnešního monolingvního hlediska věřit.⁵¹ Ke stavovskému vzdělání patřila i tady hudební výuka. Ale klavír hrál po svatbě často jen symbolickou úlohu, protože mladá hospodyně (např. „babička“ Kavalírová) už k hraní neměla příležitost. Obligátní návštěva školy končila při úzkém a prakticky orientovaném profilu výuky dvanáctým, pro některé pak třináctým i čtrnáctým rokem. Výuka češtině na vyšší úrovni pro dívky do 60. let prakticky neexistovala, deficity rádcovské, gramatické a encyklopedické literatury daný stav jistě nezlepšily.⁵² Náročnější konverzační dovednosti bylo možné získat pouze mimo vlastní vrstvu, ne však v milieu podobně kulturně socializovaných německých středních vrstev, k nimž přístup existoval. K vyšším kruhům, kde působili někteří z obrozenců (ovšem v pozici klientů), dívky přístup jinak než v roli služebných neměly. Společenská praxe „krásného hovoru“ na vlasteneckých bálech a dýcháncích nemohla být za dané konstelace příliš rozsáhlá a skromné zůstaly i aspirace těch, které se pod vlivem svých mužů přiklonily k jejich národnímu ideálu.⁵³

Třebaže máme zatím k dispozici jen málo komparativně využitelných údajů o ženském vzdělání v Čechách a Rusku, domníváme se, že nezkreslíme příliš skutečnost, když se na ně odvoláme.⁵⁴ Z materiálu, který zveřejnil J. Šafránek [1918, II: 373], vyplývá, že od 60. let devatenáctého století do roku 1914 existovalo v různých městech Čech a Moravy 21 humanitních a 23 reálných gymnázií, 30 reálek, tedy celkem 74 středních škol, a to s počtem studentů pravidelně stoupajícím z přibližně dvou tisíc v roce 1870 na přibližně čtrnáct tisíc v roce 1914. Byly to však školy výhradně chlapecké. Dívky neměly až do 90. let přístup ke srovnatelnému veřejnému vzdělání.

^{50/} K rodinnému systému vzdělávání ve středních vrstvách srov. [Machačová 1993: 34, 1998: 250 n.] a [Šimůnková 1997: 92 n.].

^{51/} Srov. údaje M. Lenderové [1994: 152 n.] o jazyce školní výuky dívek v takových oblastech, jako byla Chrudim (roku 1853). Ty se zde učily v německém jazyce jen náboženství. Ve stejné době byla schopnost chlapců sledovat vyučování v němčině (a ovládnutí latiny) podmínkou přijetí na hlavní školu.

^{52/} Publikace rádcovského typu začínají, jak je vidět při vší neúplnosti bibliografie autorů Čorneje a Macury [1995], „Mladou hospodynkou v domácnosti“ M. D. Rettigové z roku 1840 (ta však z jazykově-komunikativního hlediska nic nepřináší) a Kampelíkovým „Vykáním a zdvořilostí Čechoslovanů“ z roku 1847, která jazykově přináší jen o málo víc. Teprve od 60. let roste počet publikací tohoto druhu. Ve srovnání s tradicí ruskou nebo polskou zůstává však jejich počet i vliv omezený.

^{53/} Výjimkou v tomto ohledu byly sestry Rajske, sestry Rottové, paní Tereza Měchurová, paní Augusta Braunerová, které byly do jisté míry i intelektuálně ambiciózní anebo zaujaly roli rovnocenných partnerek svých mužů v rodinném soukromí. Díky vlastní socializaci v (německém) měšťanském prostředí (Tereza Měchurová pak v prostředí nízké šlechty) vnesly teprve ony (ať už byl stupeň jejich „počeštění“ jakýkoli) měšťanský prvek do českého obrozenského prostředí. Teprve v ženské linii vznikají známé české měšťanské intelektuální a politické „rody“ 19. století [van Leeuwen-Turnovcová, 2003].

^{54/} Pro Čechy nemáme k dispozici prakticky žádné statistické údaje o ženském vzdělání, chybí nám údaje ohledně privátních škol a internátů. Sondy do vyššího dívčího vzdělání jsou zatím jen sporadické a nemáme možnost srovnat je se vzděláním dívek německé jazykové příslušnosti. Velkou zásluhu o jednotlivé sondy mají [J. Macháčová 1993], [M. Lenderová 1997] a [M. L. Neudorfová 1999 a 2001]. První data k univerzitnímu vzdělání žen publikoval [Havránek 2001: 85 n.].

Ve stejné době navštěvovalo podle Johansonové [1987: 31], která vyhodnotila ruské statistiky 19. století a pojednání o ženském vzdělání z doby před revolucí i po ní, několik desítek tisíc dívek dívčí gymnázia – v roce 1865, kdy v Čechách dívčí gymnázia ještě vůbec neexistovala, se ve 29 gymnáziích učilo 3440 dívek, v roce 1873 v 55 gymnáziích 8713, v roce 1883 ve stu gymnáziích 29 748 a v roce 1893 ve 143 gymnáziích 40 309 dívek. Ještě jednou tolik jich studovalo v progymnáziích. I když necháme stranou vyšší ženské kurzy, které měly po uzavření univerzit a po vynuceném návratu studentek-emigrantek z Curychu a Bernu nahradit univerzitní nebo profesní přípravu, je zřejmé, že dostupné údaje potvrzují oprávněnost našich vývodů.

Novější české kulturně-sociologické práce poukazují na úlohu a vliv Karla Slavoje Amerlinga, Antonie Rajské, Honoráty Zapové a Vojtěcha Náprstka na formování vzdělávacích institucí typu Budče nebo Amerického klubu dam a na organizování veřejných přednášek konaných pro ženy ke konci století i univerzitními profesory. Je však třeba podotknout, že všechny tyto pokusy se omezovaly na úzký okruh zájemkyň v Praze a že jim neposkytovaly znalosti srovnatelné se znalostmi absolventů gymnázií. Tyto kurzy si zřejmě nekladly za cíl přípravu budoucích univerzitních studentek. Takový cíl měla ženská lycea, gymnázia a vyšší ženské kurzy v Moskvě, Petrohradu, Charkově a v jiných městech stejného období. Příslušnice ruských elit se ostatně veřejným přednáškám, jakožto kompromisní formě ženského vzdělávání, pro jejich tematickou libovolnost a (ve srovnání s řádným studiem) nesystematický charakter vehementně bránily. Náprstkův projekt ženského vzdělávání sloužil více realizaci jeho filantropických snah a šíření prospěšných a zajímavých informací než skutečně prohloubenému, náročnému a systematickému vzdělávání.

V Čechách nelze hovořit o „útočce“ na vyšší vzdělávací instituce, který by bylo možné srovnat s agitací pro vyšší ženské vzdělání v ruských metropolích. Tomuto útoku opět stála v cestě struktura české (ženské) populace než stav vzdělávacích institucí, které mohly být založeny, pokud by existovala poptávka. První vyšší dívčí škola, daleko vzdálená od úrovně chlapeckých gymnázií, byla založena až v roce 1860, další dvě vznikly v roce 1863, tedy v době, kdy v Moskvě, Petrohradu a dalších ruských městech už ženy byly z univerzit vyloučeny a vyšší ženské kurzy měly úlohu kompenzace daného stavu.⁵⁵

První české dívčí gymnázium bylo založeno až v roce 1890, s výukou se začalo v roce 1891. Do prvního ročníku se přihlásilo jen 50 žaček a byla obava, že pokus skončí fiaskem. První absolventky (jen menšina s maturitou) opustily Minervu o pět let později.⁵⁶ Přístup na Filozofickou fakultu byl mimořádně nadaným studentkám umožněn sice od roku 1897, počet (řádných i mimořádných) studentek byl však mizivý, oklikou přes zahraniční univerzity v „nefilozofických“ oborech jako medicína nebo exaktní vědy byla v Čechách

^{55/} Na rozdíl od Čech platily veřejné přednášky v ruských metropolích spíš za zábavu pro diletyanty. Jako poslední východisko z nouze byly akceptovány jen dočasně a s nevolí. Vláda se snažila povolením vyšších ženských kursů přimět ruské studentky curyšské a bernské univerzity k návratu do země. Chtěla je tak vymanit z vlivu „subverzivních“ kruhů a podřídit je jisté kontrole. Možnost vzdělání doma měla být návnadou k návratu. Některé z nich proto odpovídaly úrovni univerzitního vzdělání, ač zde získané certifikáty neposkytovaly stejný status jako univerzitní studium mužů.

^{56/} Podle údajů Šafránka se počet studentek gymnázia pohyboval v prvním desetiletí 20. století mezi 350-390 [Šafránek 1918, II: 239].

výjimkou.⁵⁷ Naše údaje přitom svědčí jen o rozdílech ve veřejné institucionalizaci dívčího a ženského vzdělání – formu, obsah, kvalitu, intenzitu a zaměření domácího vzdělání a privátních penzionů nepostihují, takže daný stav nemůžeme srovnat.⁵⁸

Závěrečné poznámky

Úhrnem konstatujeme, že v evropských poměrech bylo a zůstalo jazykové a kulturní vzdělání žen z neelitních vrstev společnosti – ve srovnání se vzděláním vrstev elitních – znatelně užíší. Soudíme, že možnost žen v „sociálně neúplných“ společenstvích podílet se na vytváření plurifunkčního jazykového stylu, z něhož se vyvíjí hovorový jazyk 1, byla omezená. Pluri- a polyfunkčnost nejsou jen otázkou morfologie, ale struktury vyjadřování a vztahu k jazykovým prostředkům. Příslušné jazykové prostředky se však nevyvíjejí v rámci spontánní, tematicky omezené rodinné komunikace, nýbrž se formují nejprve mimo rodinný rámec. Elaborovaný jazykový styl musí být do rodinné komunikace teprve integrován a integračním faktorem jsou ženy. Ačkoli se to může zdát triviální, klademe důraz na to, že elaborovaná jazyková kultura vzniká pod vlivem specifické kultury čtenářské. Pokud jsou nositeli této kultury muži, zatímco ženy se náročnější komunikace neúčastní, nemůže k rodinnému osvojení elaborovaného jazykového stylu dojít. Jestliže je správný náš vývod, že čtenářská kultura neelit byla a zůstala skromná, že byla spíš oddechového rázu a nesledovala primárně vzdělávací (i jazykově-vzdělávací) cíle, pak nemohla podstatně ovlivnit jazykovou praxi čtenářských subjektů – a ty nemohly usilovat o aplikaci vyšších jazykových vzorů v každodenní komunikaci.⁵⁹

Na pozadí dané sociokulturní konstelace nelze očekávat ani rozvinutou salonní kulturu, jejímž obsahem a formou by byl „krásný hovor“ – ještě před tím, než mohl ze salonu vstoupit do privátních částí domu nebo bytu. Proto ani nepřekvapí zjištění, že salonní kultura byla v Čechách skutečně slabá a že salony literární v ní prakticky nenalézáme. Umění konverzace se zde nevyvinulo ani v průběhu, ale ani na konci 19. století a jako stavovské *know-how* se nestačilo etablovat ani v období první republiky, kdy je existence českého měšťanstva a vyššího českého úřednictva doložena. Vzhledem k dané sociohistorické kon-

^{57/} První absolventky medicíny na univerzitách v Curychu a Bernu byly 1880 Bohuslava Kecková a 1881 Anna Bayerová [Neudorfllová 1999: 142 n.]. Situaci na české univerzitě začátku století líčí v souvislosti s postoji manželů Masarykových Havránek [2001]. Ten v této době hovoří o 10 řádných a 17 mimořádných posluchačkách, o prvních dvou státních zkouškách v roce 1900 (tedy prvních dvou gymnaziálních profesorkách) a stoupajícím množství studentek v prestižnějších oborech jako práva, které se ale pohybovalo mezi 0,5 % (30 studentek) v roce 1918 a 5 % (125 studentek práv) v roce 1921/1922. Ještě dnes je ostatně procento akademicky vzdělaných žen v Čechách daleko za evropským průměrem – činí jen asi 9 % ženské populace [Čermáková 2002].

^{58/} V ruském případě je možné z údajů o veřejném ženském vzdělávání financovaném výlučně ze školného, které prakticky vylučovalo nemajetné vrstvy, vyčíst i podíl sociální struktury na přístupu k vyššímu vzdělání. Největší podíl na něm měly dívky šlechtického a měšťanského původu. Srov. tabulky v práci [Johanson 1987: 31 n.].

^{59/} Nakolik publikace např. „Červené knihovny“ ovlivnily jazykové zvyklosti čtenářek a jak vypadala čtenářská obec a předchůdkyně této specifické edice ve druhé polovině 19. století, nejsme zatím s to posoudit [D. Mocná 1996].

stelaci tady prakticky nedošlo (a pokud došlo, tak jen v jednotlivých případech) k setření hranice mezi sférou „privátní“ a „veřejnou“. Standardy obou sfér se nesmísily a rovněž v oblasti jazykové zůstaly tyto sféry odděleny i pro ty vrstvy, které v jiných jazykových společenstvích praktikují standard jediný – totiž standard hovorového jazyka 1, ať už tak či onak regionálně zabarvený.

Rozdil oproti jazykové situaci ruské, kde existovala možnost napodobování a integrace „cizích“ vzorů elaborované komunikace a bohatá salonní, překladatelská a literární kultura už od konce 18. a začátku 19. století, nelze prostě nevidět. Vznik „diglosních“ a „dialektálních“ jazykových situací je evidentně podmíněn konkrétními konstelacemi společenských vrstev a typologií jejich genderových standardů. Familiarizace elaborovaného jazykového stylu, resp. vývoj polyfunkčního hovorového jazyka 1 závisí vždy na praktikovaném „řádu pohlaví“.⁶⁰ K tomuto vývoji nedochází tam, kde ženy nemají přístup ke kulturním standardům svých mužů, což je dáno tím, že jim chybí příslušné vzdělání, průprava, cvik a společenská příležitost.

Nechceme však vyvolat dojem, že v „sociálně neúplných“ společenstvích namísto polyfunkční komunikace snad vzniká jazykové vakuum. Pokud jsou domácí plebejsko-demokratické tradice dostatečně pevné a zároveň se nalézají na dostatečně stabilní kulturní základně s dobrým průměrným stupněm vzdělání (jak je tomu v Čechách, ale i v jiných diglosních zemích jako Norsko nebo Švýcarsko) a pokud se mluvčí nemusí obávat regionální stigmatizace, pak je pravděpodobné, že „přirozená“ standardizace dříve nebo později překročí hranice systému hovorového jazyka 2. Původní „low-variety“ začne vnikat do funkčních domén „high-variety“, resp. hovorového jazyka 1, a začne integrovat potenciální polyfunkční prostředky podobně, jak je tomu v české situaci v případě hovorové češtiny 2 (tedy *češtiny obecné*). Ta se v tomto konkurenčním stádiu nalézá už delší dobu. O tom svědčí nejen kontroverze lingvistů o jejím užívání v českých vzdělávacích institucích, ale i typické míšení obou variet v různých komunikačních situacích. Tou sférou komunikace, kterou se však hovorovému jazyku 2 zřejmě už nepodaří obsadit, je sféra vybrané konverzace. *Obecná čeština* se v postměšťanském období zřejmě nemůže stát varietou „krásného hovoru“.⁶¹ V době masové kultury už nelze jeho ideály, témata, společenské a mentalitní pozadí oživit.

JIRINA VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ vystudovala na berlínské Svobodné univerzitě slavistiku a východoevropské dějiny. V současné době je profesorkou na Univerzitě v Jeně. Zabývala se historickým argotem a novodobým kriminálním slangem v Čechách. Tato práce ji přivedla k binárně strukturovaným sémiotickým modelům v evropském jazykovém areálu a k genderové problematice. Publikovala kulturně-sémantickou monografii, v níž se zabývala polaritou mezi koncepty „levá“, „pravá“ a polaritou „mužský“, „ženský“ v Evropě. Napsala řadu kulturně-sémantických statí o různých aspektech sémiotizace „pořádku“ a „chaosu“, „racionality“ a „iracionality“. Vydala slovník českého historického argotu a kriminálního slangu – v současnosti pracuje na knize, v níž shromážděný argotický a slangový materiál analyzuje ze sémantického hlediska.

^{60/} Z této perspektivy příliš nepřekvapí, že v klasických „diglosních“ společenstvích, jako bylo anebo nadále je jazykové společenství arabské nebo řecké, se tradice vzdělání obešla bez zapojení žen a ženská část populace nebyla adresátem nebo tvůrcem literární produkce.

^{61/} Studenti a aspiranti, přijíždějící do Čech z „dialektálních“ společenství, vidí prizmatem své komunikativní zkušenosti rozdíly ve způsobu komunikace celkem zřetelně. První forma, kterou v Čechách postrádají, je „small talk“, rozhovor neorientovaný na věcná nebo privátní témata, nýbrž jen na komunikaci jako takovou.

Literatura

- Abdel Al, M. 1998. „Wpływ czynników pozajęzykowych na naturalne procesy standardyzacyjne. Ogólny zarys problematyki.“ Pp. 1-8 in Giger, M., Wiemer, B. (eds.), *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)*, München, I.
- Ammon, U. 1997. „Standard und Nonstandard und Destandardisierung am Beispiel des österreichischen Wörterbuchs.“ Pp. 171-192 in Mattheier, K. J., E. Radtke (eds.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt a.M., Berlin et al.
- Antologie zapomenutých ženských ctností*. www.pf.jcu.cz/stru/katedry/d/antologie.phtml.
- Antology 1999. *Antology of Russian Women's Writing. 1777-1992*. Kelly, C. (ed.). Oxford.
- Aronson, M., Reiser, S. 1928. *Literaturnye kružki i salony*. B. M. Ejchenbaum (ed.). Moskva, 1929.
- Auer, P. 1997. „Führt Dialektabbau zur Stärkung oder Schwächung der Standardvarietät? Zwei phonologische Studien.“ Pp. 129-162 in Mattheier, K. J., E. Radtke (eds.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt a.M./Berlin et al.
- Barannikova, L. I. 1970. „O social'no-istoričeskoj obuslovennosti razvitija russkoj razgovornoj reči.“ Pp. 18-25 in *Russkaja razgovornaja reč'*. *Sbornik naučnych trudov*. Saratov.
- Barannikova, L. I. 1985. „O meste razgovornoj reči v funkcional'noj paradigme russkogo jazyka.“ Pp. 54-67 in Guchman, M. M. (ed.), *Funkcional'naja stratifikacija jazyka*. Moskva.
- Bausinger, H. 1980. „Aufklärung und Lesewut.“ *Württembergische Franken* 64: 179-195.
- Beetz, M. 1995. *Frühmoderne Höflichkeit. Komplimentierkunst und Gesellschaftsrituale im altdeutschen Sprachraum*. Stuttgart.
- Beyrau, D. 1993. *Intelligenz und Dissens. Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917-1985*. Göttingen.
- Bovenschen, S. 1979. *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentation des Weiblichen*. Frankfurt a.M.
- Browning, R. 1995. *Medieval and Modern Greek*. Cambridge Univ. Press.
- Burke, P. 1994. *Reden und Schweigen. Zur Geschichte sprachlicher Identität*. Berlin.
- Costas, J. 2000. „Professionalisierungsprozesse akademischer Berufe und Geschlecht – ein internationaler Vergleich.“ Pp. 13-32 in Dickmann E., E. Schöck-Guinteras (eds.), *Barrieren und Karrieren. Die Anfänge des Frauenstudiums in Deutschland*. Berlin.
- Čornej, P., V. Macura 1995. „Bibliographie des traités de savoir-vivre tchèques et slovaques.“ Pp. 273-295 in *Bibliographie des traités de savoir-vivre en Europe du Moyen Age à nos jours*. Clermont-Ferrand, II.
- Čermáková, M. 2002. „Genderstudien und Kultur.“ Pp. 391-400 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Demidova, O. 1996. „Russian Women Writers of the Nineteenth Century.“ Pp. 92-111 in Marsh, R. (ed.), *Gender and Russian Literature. New Perspectives*. Cambridge.
- Dictionary 1994. *Dictionary of Russian Women Writers*. Ledkovsky, M. et al. (ed.), Greenwood Press.
- Elias, N. 1992. *Die höfische Gesellschaft*. Frankfurt a.M.
- Ferguson, Ch. 1959. „Diglossia“, *Word* 15: 325-340.
- Fischer, G. 1961. „The Intelligentsia and Russia.“ Pp. 253-273 in Black, C. E. (ed.), *Transformation of Russian. Aspects of Social Change since 1861*. Cambridge/Mass.
- Ganger, H.-M. 1994. „Geschichte des Lesens.“ Pp. 65-84 in Günther, H., O. Ludewig (eds.), *Handbücher für Sprach- und Kommunikationsforschung (HSK)*, 10. 1., Berlin, New York.

- Geyer, D. 1985. „Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija: Staatsdienst und akademische Professionalisierung im vorrevolutionären Russland.“ Pp. 207-230 in Conze, W., J. Kocka, (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Stuttgart.
- Ginsburg, M. 1973. „Art Collectors of Old Russia. The Morosovs and the Scukhins.“ *Apollo. A Magazine of the Arts* 98: 470-485.
- Glass, D., W. Reuschel 1992. „Status Types and Status Changes in Arabic Language.“ Pp. 65-99 in Ammon, U., M. Hellinger (eds.), *Status Change of Languages*. Berlin, New York.
- Göpfert, F. 1992. *Dichterinnen und Schriftstellerinnen in Russland von der Mitte des 18. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Eine Problemskizze*. München.
- Götttert, K.-H. 1988. *Kommunikationsideale. Untersuchungen zur europäischen Konversationstheorie*. München.
- Green, D. 1994. „Nineteenth-Century Women Poets: Critical Reception vs. Self-Definition.“ Pp. 95-109 in Toby, W. et al. (eds.), *Women Writers in Russian Literature*. Westport.
- Haarmann, H. 1979. *Elemente einer Soziologie der kleinen Sprachen Europas*. Hamburg.
- Haarmann, H. 2001. *Babylonische Welt. Geschichte und Zukunft der Sprachen*. Frankfurt/New York.
- Hansgírgová, F. 1874. „Hospodyňka našeho věku. Krátké naučení městského i venkovského hospodářství.“ In *Antologie zaniklých ženských ctností*. Lenderová, M. (ed.), rukopis.
- Haubelt, J. 1986. *České osvícenství*. Praha.
- Havránek, J. 1988. „Zdroje historického povědomí širokých vrstev českého národa.“ Pp. 39-53 in *Povědomí a tradice v novodobé české kultuře*. Praha.
- Havránek, J. 2001. „První absolventky Univerzity Karlovy.“ Pp. 85-91 in Neudorfllová, M. L. (ed.), *Charlotta G. Masyryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*.
- Heldt, B. 1987. *Terrible Perfection: Women and Russian Literature*. Bloomington/Indianapolis.
- Hildermeier, M. 1986. *Bürgertum und Stadt in Russland (1760-1870), Rechtliche Lage und soziale Struktur*. Köln.
- Honegger, C. 1996. *Die Ordnung der Geschlechter. Die Wissenschaft vom Menschen und das Weib*. Frankfurt a.M.
- Horejsek, J. 1995. „Měšťanstvo ve druhé polovině 19. století a jeho politická, společenská, sociální a kulturní aktivita (dlouhodobé tendence na příkladu Olomouce).“ Pp. 8-55 in Macháčová, J., J. Matějček (eds.), *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 5, Opava et al.
- Horská, P. 2001. „Proměny měšťanské společnosti v 80. a 90. letech 19. století.“ Pp. 65-73 Neudorfllová, M. L. (ed.), *Charlotta G. Masyryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*.
- Hroch, M. 1968. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha.
- Hroch, M. 1999a. *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha.
- Hroch, M. 1999b. *Na prahu národní existence*. Praha.
- Johanson, C. 1987. *Women's Struggle for Higher Education in Russia, 1855-1900*. Montreal.
- Kampelik, F. C. 1847. *Vykání a zdvořilost Čechoslovanů v otázkách a odpovědích*. Praha.
- Kelly, C. 1994. *History of Women's Writing*. Oxford.
- Karlinskij, S. 1963. „Talemant and the Beginning of the Novel in Russia.“ *Comparative Literature*, XV, 3: 226-233.
- Keipert, H. 1982. „Russische Sprachgeschichte als Übersetzungsgeschichte?“ *Slavistische Linguistik*. Gierke, W. (ed.), München, Bd. 160: 67-101.

- Kloss, H. 1952. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen 1800-1950*. Düsseldorf.
- Kloss, H. 1976. „Abstandssprachen und Ausbausprachen.“ Pp. 301-322 in Göschel, J. (ed.), *Zur Theorie des Dialekts*. Wiesbaden.
- Kocka, J. 1987. „Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 19. Jahrhundert.“ Pp. 21-63 in Kocka, J. (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen.
- Krčmová, M. 1999. „Současná běžná mluva v českých zemích.“ Pp. 160-172 in Daneš, F. a kol., *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha.
- Kroupa, J. 1986. *Alychymie Štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost*. Brno.
- Krysin, L. P. 1989. *Sociolinguističeské aspekty izučeniya sovremennogo ruskogo jazyka*. Moskva.
- Langer, G. 1999. „Sprachwechsel und kulturelle Identität. Božena Němcová und Marie von Ebner-Eschenbach.“ Pp. 33-50 in Steltner, U. (ed.), *Auf der Suche nach einer größeren Heimat. Sprachwechsel/Kulturwechsel in der slawischen Welt*. Jena.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. 2001. „Nochmals zur Diglossie in Böhmen – diesmal auch aus der Gender-Perspektive“. *Zeitschrift für Slawistik*, 46,3: 251-280.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. 2002. „Magdalena Dobromila Rettigová – die züchtige Hausfrau der nationalen Wiedergeburt.“ Pp. 375-390 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. 2002a. „Ještě jednou o diglosii v Čechách – tentokrát z genderového zorného úhlu.“ *SaS*, 63, v tisku.
- van Leeuwen-Turnovcová, J. (2003). „Diglossie und Gender im mitteleuropäischen Vergleich.“ In Höhne, St., A. Ohme (eds.), *Sprachwandel – Kulturwandel. Bilingualismus, Bikulturalismus und Binationalismus in Mitteleuropa am Beispiel der Böhmisches Länder im 19. Jahrhundert*. V přípravě.
- Lenderová, M. 1994. „Několik poznámek k dějinám chrudimského a pardubického školství v období národního obrození.“ *Východočeský sborník historický* 4: 139-156.
- Lenderová, M. 1997. „Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. J. Macháčová, J. Matějček (ed.), Opava et al., VII,1: 29-44.
- Lenderová, M. 1999. *K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století*. Praha.
- Lenderová, M. 2002. „Frauentagebücher des 19. Jahrhunderts als Reflexion der privaten Alltäglichkeit.“ Pp. 349-360 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Lepsius, R. 1987. „Sociologie des Bürgertums und der Bürgerlichkeit.“ Pp. 79-100 in Kocka, J. (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen.
- Linke, A. 1991. „Zum Sprachgebrauch des Bürgertums im 19. Jahrhundert: Überlegungen zur kultursemiotischen Funktion des Sprachverhaltens.“ Pp. 251-281 in Wimmer, R. (ed.), *Das 19. Jahrhundert*. Berlin/New York.
- Linke, A. 1996. *Sprachkultur und Bürgertum. Zur Mentalitätsgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart.
- Lotman, J. 1985. „Ezda v ostrov ljubvi“ Tredjakovskogo i funkciya perevodnoj literatury v russkoj kul'ture pervoj poloviny XVIII v.“ Pp. 222-239 in Stepanov, G. V. (ed.), *Problemy izučeniya kul'turnogo nasledija*. Moskva.
- Macháčová, J. 1993. „Rodina české inteligence v 19. století. Vzory chování, socializační cíle.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*, J. Macháčová, J. Matějček (ed.), Opava et al., 3: 7-64.
- Macháčová, J. 1998. „Vzdělání a výchova dívek v měšťanské rodině v 1. polovině 19. století (upomínky K. Světlé).“ *Slezský sborník* 96, 4: 250-262.

- Machačová, J., Matějček, J. 1997a. „Vzory chování v dolních vrstvách v 19. století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (eds.), VII,1: 117-122.
- Machačová, J., Matějček, J. 1997b. „Vzory chování v českých zemích v 19. století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (eds.). Opava et al. VII,2: 399-481.
- Majer, J. 1997. „Kašpar hrabě Šternberk (1761-1838). Sonda do chování osvícenského učenice.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (ed.). Opava et al. VII,1: 173-254.
- Matějček, J. 1995. „Vzory chování v 19. století: přehled výsledků výzkumu (české země).“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (ed.). Opava et al. V: 201-327.
- Matějček, J. 1997. „Úvodní poznámky ke studiu forem a vzorů socializace v českých zemích v 19. století.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*. Machačová, J., J. Matějček (ed.). Opava et al. VII,2: 255-328.
- Mathesius, V. 1944. „Společenské základy krásného hovoru.“ Pp. 258-259 in Mathesius, V., *Možnosti, které čekají*. Praha.
- Mattheier, K. J. 1991. „Standardsprache als Sozialsymbol. Über kommunikative Folgen gesellschaftlichen Wandels.“ Pp. 41-72 in Wimmer, R. (ed.), *Das 19. Jahrhundert. Sprachgeschichtliche Wurzeln des heutigen Deutsch*. Berlin/New York.
- Medick, H. 1988. „Plebejische Kultur. Plebejische Öffentlichkeit, plebejische Ökonomie: Über Erfahrungen und Verhaltensweisen Besitzarmer und Besitzloser in der Übergangsphase zum Kapitalismus.“ Pp. 157-204 in *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*. Frankfurt a.M.
- Micklesen, L. R. 1978. „Czech sociolinguistic problems“. *Sociolinguistic problems in Czechoslovakia, Hungary, Romania, Yugoslavia*. Schmalstieg, W. R., Th. Magner (eds.), Columbus/Ohio. I,3: 437-446.
- Mitchell, T. F. 1982. „More than a matter of ‚writing with the learned, pronouncing with the vulgar‘. Some preliminary observations on the Arabic *koine*.“ Pp. 123-155 in Haas, W. (ed.), *Standard languages. Spoken and written*. Manchester University Press.
- Mocná, D. 1996. *Červená knihovna. Studie kulturní a literárně historická. Pohled do dějin pokleslého žánru*. Litomyšl.
- Nash, C. S. 1978. *The Education of Women in Russia. 1762-1796*. Ph. D. Diss., New York.
- Nash, C. S. 1988. „Students and Rubles: The Society for the Education of Noble Girls as a Charitable Institution.“ Pp. 258-272 in Barlett, R. P. et al. (eds.), *Russia and the World of the Eighteenth Century*. Columbus/Ohio.
- Neudorfllová, M. L. 1999. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha.
- Neudorfllová, M. L. 2001. „Výjimečnost vztahu mezi Charlottou a Tomášem Masarykovými.“ Pp. 19-26 in Neudorfllová, M. L. (ed.), *Charlotta G. Masaryková. Sborník příspěvků z konference ke 150. výročí jejího narození, konané 10. listopadu 2000*.
- Newerkla, St. 1999. *Intendierte und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen. Diglossie im Schulwesen der Böhmisches Kronländer 1740-1918*. Wien.
- Očerki 1973. *Očerki istorii školy i pedagogičeskoj mysli narodov SSSR XVIII v.-pervaja polovina XIX v.* Moskva.
- Paměti 1929/1992. *Paměti babičky Kavalírové*. Frič, J. J., O. Zielecká. Praha, Reprint 1992.
- Pokorný, J. 1997. „Vytváření čtenářských zájmů.“ *Studie k sociálním dějinám 19. století*, Machačová, J., J. Matějček (eds.). Opava et al. VII,1: 105-116.
- Puškareva, N. L. 1999. „Domašnee obrazovanie rossijskich dvorjanok (po memuarnej literature

- konca XVIII-načala XIX v.).“ Pp. 54-75 in *Vestnik univerziteta Rossijskoj akademii obrazovanija*. Moskva.
- Puškareva, N. L. 2002. „Piřite sebj! Źenščina-issledovatel' pered tekstom, napisannym ženščinoj.“ Pp. 333-348 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Rettigová, M. D. 1840. *Mladá hospodyňka v domácnosti*. Praha.
- van Rossum-Guyon, F. 1996. „Porträt des Autors als junge Frau. Camille Maupin: Balzac/George Sand.“ Pp. 163-181 in Calle, M. (ed.), *Über das Weibliche*. Düsseldorf.
- Salony 1999. *Salony v české kultuře 19. století*. Praha.
- Savkina, I. 1998. *Provincialki russkoj literatury (ženskaja proza 30-40-ch godov XIX veka)*. Wilhelmshorst.
- Sobrero, A. A. 1997. „Varietà in tumulto nel repertorio linguistico italiano.“ Pp. 41-60 in Mattheier, K. J., E. Radtke (eds.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt a.M./Berlin et al.
- Späth, M. 1985. „Die Professionalisierung von Ingenieuren in Deutschland und Rußland 1800-1914.“ Pp. 561-588 in Konze, W., J. Kocka (eds.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, I.
- Spodareva, M. 2002. „Geschlechtsspezifische Dialektkompetenz, Dialektgebrauch und Dialekteinstellungen von Schülern (anhand von Untersuchungen in Österreich und Norddeutschland).“ Pp. 107-120 in van Leeuwen-Turnovcová et al. (ed.), *Gender-Forschung in der Slawistik*. Wien.
- Stich, A. 1985. „Český jazyk a dramatický text 19. století.“ Pp. 75-85 in *Divadlo v české kultuře 19. století*. Praha.
- Studie k sociálním dějinám 19. století*. Macháčová, J., J. Matějček (eds.), V/1995, VII,1,2/1997. Opava, Praha, Kutná Hora.
- Šafránek, J. 1913/1918. *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudu*. Praha.
- Šimůnková, A. 1997. „Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století.“ *Český časopis historický* 95: 55-107.
- Tille, V. 1911. *Božena Němcová*. Praha.
- Tomei, C. 1999. *Russian Women Writers*. Gale Publishing.
- Torke, H.-J. 1967. *Das russische Beamtentum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Berlin.
- Vinogradov, V. V. 1938. *Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka 17-19 vv*. Moskva.
- Vodička, F. 1945/1995. *Počátky krásné prózy české*. Praha, Reprint.
- Zemskaja, E. A. et al. 1973. *Russkaja razgovornaja reč'*. Moskva.

Resümee

Die Autorin beschäftigt sich mit den soziokulturellen, mentalistischen und semiotischen Hintergründen der tschechischen Diglossie, die sie aus einer komparativen und genderorientierten Perspektive analysiert. Diglossie ist nach Ferguson eine Sprachsituation mit einer funktionalen Komplementarität zwischen zwei oder mehreren Varietäten: Die sog. „high-variety“, die am Standard orientiert ist, wird in der nicht privaten, nicht spontanen, thematisch komplexeren Kommunikation verwendet. Die „low-variety“, die zum sprachlichen Nonstandard gehört, gebraucht man in der privaten, spontanen, thematisch weniger komplexen Kommunikation.

Der Vergleich mit dem zweiten Konstellationstypus, den Ferguson als Standard-mit-Dialekt bezeichnet hat, bei dem die „high-variety“ zugleich Muttersprache einer gesellschaftlichen Schicht ist,

zeigt, daß zwischen den beiden Situationen zwei grundlegende Unterschiede existieren. Im Rahmen der Diglossie ist keines der Subsysteme polyfunktional; die „high variety“ wird nicht muttersprachlich erworben. Den muttersprachlichen Status hat nur die „low-variety“. Im Rahmen der Standard-mit-Dialekt-Konstellation ist die „high-variety“ dagegen polyfunktional; beide Subsysteme werden muttersprachlich erworben.

Die Autorin macht darauf aufmerksam, daß die „high-variety“ nie auf dem Weg der „natürlichen“ Standardisierung zustande kommt. Sie ist immer das Ergebnis eines intentionalen Ausbaus und muß – sofern sie zur Muttersprache werden soll – in die private Kommunikation integriert werden. Die Autorin weist ferner darauf hin, daß Diglossie der Ausgangspunkt der neuzeitlichen Sprachentwicklung auch dort war, wo später die „high-variety“ familiarisiert wurde. Das elaborierte Subsystem wurde aber nur dort zur Sprache der (gebildeten) Eliten, wo a) die gesellschaftliche Konstellation die Herausbildung eines verbal-kommunikativen, literarisch orientierten Kulturkapitals ermöglicht hat und wo b) Frauen der Eliteschicht Anteil an der Entwicklung und Einübung des elaborierten Sprachstils (der „high variety“) bereits im semi-öffentlichen Raum der gesellschaftlichen Kommunikation hatten (Stichwort: Salonkonversation). Erst von hier aus wurde er auch in die private Sphäre integriert.

Die geschilderten Situationen sind offenbar ein Reflex der unterschiedlichen Konstellationen, in denen sich die europäischen Sprachnationen entwickelt haben. In „sozial vollständigen“ Gemeinschaften, d.i. jenen, die einen eigensprachlichen Adel und/oder Bürgertum hatten, kam es im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts zur Herausbildung des verbal-kommunikativen, literarisch orientierten kulturellen Kapitals (Stichwort: Konversationskunst). Hier war daher auch die Möglichkeit zu seiner Integration in den privaten Raum gegeben. Die Voraussetzung dazu lieferte die feste Tradition der weiblichen Hausbildung, deren Ziel die virtuose Beherrschung des sprachlichen Kode (nicht nur in der Muttersprache) war. Elitenlose Nationen, die – wie die tschechische – sozio-kulturell und mental von den Mittelschichten dominiert waren, hatten keine nennenswerte eigensprachliche Eliten; der Einfluß ihres verbal-kommunikativen Kapitals war und blieb gering. Die Integration des elaborierten Stils im privaten, familiären Rahmen war hier ausgeblieben, weil Frauen einen nur bescheidenen Anteil an dessen Entwicklung und Einübung hatten. Sie standen in einer praktisch ausgerichteten Bildungstradition, die nicht auf die virtuose Beherrschung des sprachlichen Kodes (in mehreren Sprachen) und eine gründliche literarische Bildung zielte. Die Schichten- und die Geschlechterverhältnisse haben die Familiarisierung des elaborierten Stils behindert.

In Böhmen wurde unter den gegebenen historischen, schichtenspezifischen, mentalistischen und gendernmäßigen Verhältnissen ein besonderer (plebejisch demokratischer) Habitus entwickelt, der die Semiotisierung der gesellschaftlichen Differenz via Sprache (*hovorová spisovná čeština*) gebremst hat und die Semiotisierung der Gleichheit mit Hilfe des sprachlichen Kode (Verwendung der *obecná čeština*) gefördert hat.